

ERVARINGSORDENING

Menselijke mogelijkheden zijn als vuur dat aan vuur ontstoken moet worden, zei Strasser in zijn *Opvoedingswetenschap en opvoedingswijsheid*²⁵¹. Opvoeden is in deze fenomenologische beschrijving een proces van het vuur ontsteken. De mogelijkheden van het kind zijn het materiaal waarmee het vuurtje aangestoken kan worden. Het eigen vuur is noodzakelijk om het andere vuur te ontsteken. In het licht van het co-regulatieve proces zullen beide vuren elkaar beïnvloeden, aanwakkeren en in stand houden.

Co-regulatie zou geen enkele zin hebben wanneer alle mensen gelijk waren in die zin dat zij als twee druppels water op elkaar zouden lijken. Elke mens zal nieuwe, unieke elementen toevoegen aan het co-regulatieve proces. Door deze pluraliteit kan de mens participeren in dat proces als zelfbewuste, zelfstandige entiteit, vanaf het prilste begin. Vanuit het bovenstaande kan gesteld worden dat co-regulatie binnen het relationele ontwikkelingsmodel een vorm van ordenen is, waardoor de werkelijkheid cognitief, fysiek, emotioneel en relationeel in een betekenis kader komt te staan, dat zowel creatieve als innovatieve kanten heeft. Daardoor wordt leren vanuit deze relationele ontwikkelingsopvatting tot een vorm van ordenen. In het ordenen leert een mens zijn mogelijkheden op talloze manieren, in talloze situaties, in talloze sociale acties kennen, waarderen en gebruiken. Het is de vraag in hoeverre de medemens kan helpen om dat proces zo goed mogelijk interactief te ondersteunen.

In het verlengde van de visie op ontwikkeling als leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken stel ik voor de probabilistische visie op ontwikkelen uit te breiden met aan de praktijk ontleende hypothesen over de manier waarop mensen (ook pasgeborenen en kinderen) hun ervaringen ordenen, zodat men daar het interactieve pedagogische handelen op af kan stemmen.

3.1 Psychische activiteit als een ordeningsproces

In de epigenetische psychologie wordt psychische activiteit gezien als een ordeningsproces. "Iemands 'psyche' komt tot uitdrukking in allerlei gedragingen en ervaringen die meer of minder verankerd liggen in het functioneren van een persoon-in-omgeving en waarbij kenmerkend is dat de persoon zelf orde kan brengen in deze activiteiten, gedragingen en erva-

²⁵¹ S.Strasser: *Opvoedingswetenschap en opvoedingswijsheid*, 's Hertogenbosch 1963, p.33.

ringen” zegt Sylvia Nossent. En zij vervolgt: “Mensen ervaren in hun handelen mogelijkheden (affordances) om de dingen, mensen en verschijnselen om hen heen verder te behandelen. In psychische activiteiten, of dit nu uit waarnemen of ervaren bestaat of uit ‘ingrijpen’ en optreden, tonen personen hun ordenende betrokkenheid op de wereld²⁵²”. Nossent onderscheidt de ordenende betrokkenheid van mensen als volgt: “De ontwikkeling van nieuwe psychische patronen in het denken en doen van mensen kan zich op drie verschillende manieren manifesteren: (1) *Persoonlijke epigenese*: ten opzichte van een reeds gevormde of ervaren orde door een persoon zelf; (2) *collectieve epigenese*: ten opzichte van ervaren en uitgedrukte orde in een bepaalde sociale of (sub)culturele groep waartoe de persoon behoort of de personen behoren en (3) *universele epigenese*: ten opzichte van gecommuniceerde ordeningen door de mensheid, dat wil zeggen ten opzichte van alle ordeningen, ervaren door alle mensen die ooit leefden en/of nu leven²⁵³”. Baby onderzoekers zijn tot de ontdekking gekomen dat baby’s hun ervaringen ordenen vanaf het allereerste begin²⁵⁴. Het concept van ordening van ervaringen als basisprincipe van alle psychische activiteit vraagt mijns inziens om nadere invulling. Ervaringsordening als psychische activiteit is onderdeel van het co-regulatieve proces volgens Fogel. In het voorafgaande werd betoogd hoe Fogel aantoonde dat ouders hun gedrag, hun taal, hun lichaamshouding, hun mimiek en hun hele communicatieve vaardigheid instellen op het kind, terwijl zij tegelijkertijd toch het andere doel van het communicatieve handelen dienen, namelijk het stimuleren, het oproepen, het creëren, en het innoveren van kennis en vaardigheden van gedrag en emotie, waarmee de werkelijkheid hanteerbaar wordt, zowel voor zichzelf als voor het kind. Het kind zal op zijn beurt zichzelf inzetten op eenzelfde manier. Co-regulatie is dynamisch dialogisch communicatief. Het afstemmen op elkaar, zodat de co-regulatie succesvol verloopt, gebeurt onbewust, intuïtief en vanzelfsprekend. Maar niet elk co-regulatief proces is even succesvol. Fogel zegt dat elke relatie iets mystieks in zich draagt waardoor de communicatie spannend en dus aantrekkelijk blijft²⁵⁵.

Misschien kan het model van ervaringsordening meewerken aan het begrijpen van verschillende factoren die in dat mystieke relationele proces een rol spelen. Inzicht in verschillende bronnen van ervaringsordening zouden het inzicht in de pluraliteit van menselijk gedrag en de mogelijkheid om daar co-regulatief bij aan te sluiten kunnen vergroten.

3.1.1 Ervaringsordening als systeem

Ervaringen zijn het resultaat van het proces waarbij informatie wordt verworven over de omgeving in relatie tot het zelf vanuit het waarnemen tijdens de deelname aan situaties en gebeurtenissen. Leertheorieën die ‘leren uit ervaring’ als vorm van ervaringsordening beschrijven zoals onder andere van Parreren dat doet, kunnen geen inzicht verstrekken in de kwaliteit van de co-regulatie²⁵⁶. Dat de werkelijkheid beschreven kan worden als situaties (momentopnamen) en gebeurtenissen (grotere gehelen van actie en reactie in de werkelijkheid) is kenmerkend voor het menselijk bestaan. Mensen beleven hun werkelijkheid als episodisch (hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit dialogen met zichzelf zoals peuters die voeren). Een episode kan

²⁵² Nossent, 1995, p.9.

²⁵³ Nossent, 1995, p.4. Coursief auteur.

²⁵⁴ Nossent, 1995, p.106.

²⁵⁵ Fogel, 1993, p.90.

²⁵⁶ van Parreren, *Psychologie van het leren* deel 1 en 2, 1963 p.17-21.

gezien worden als in de context van de werkelijkheid bij elkaar horende ervaringen. In die episodische beleving vormt de mens als ‘zelf’ een beleavingsbron. Alle ervaring die vanuit de prikkelverwerking op een mens afkomt wordt op de een of andere manier ordenend verwerkt. De mens maakt hiervoor gebruik van een ordeningssysteem, een complexe organisatie die op zoek is naar evenwicht en waarin een zekere hiërarchie is te bespeuren, die het gevolg is van de interne dynamica van het systeem²⁵⁷. Ervaringsordening kan gezien worden als de complexe organisatie van vier ordeningssubsystemen, de lichaamsgebonden ervarings-ordening, de associatieve ervarings-ordening, de structurerende ervarings-ordening en de vormgevende ervarings-ordening, waarin een zekere hiërarchie is te bespeuren (cyclische hiërarchie), die het gevolg is van de interne dynamica (communicerend) van het systeem. De mens beleeft zichzelf als entiteit temidden van de omgeving, waarbij uit ervaringen wordt geleerd doordat de ervaringen in relatie tot het zelf geordend worden. Dit ordenende leren door ervaring schept mogelijkheden om de werkelijkheid te hanteren. Alle vier ervaringsordeningsystemen zijn in aanleg aanwezig en zelfs vanaf de foetusperiode werkzaam, maar toch zijn deze subsystemen in een bepaalde volgorde achtereenvolgens als dominant functionerend te herkennen, in de eerste ontwikkelingsperiode van de mens (de periode tot ongeveer vijf jaar). De dominantie van zo’n ervaringsordeningswijze hangt samen met de distantie die het kind kan aangaan tot het eigen lichaam. Elke andere dan de lichaamsgebonden ervaringsordening geeft een andere ‘vorm’ van distantie weer, waardoor de interne dynamica van het totale systeem ontstaat. Er zijn mensen die door een tekort in hun groei belemmerd worden (zoals verstandelijk gehandicapten), waardoor niet alle subsystemen van ervaringsordening tot hun recht kunnen komen. Wanneer alle ervaringsordeningssubsystemen wel tot hun recht kunnen komen zullen zij ter beschikking staan voor het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van menselijke mogelijkheden. Een kwalitatief goede co-regulatie zal (intuïtief of bewust en zelfs professioneel gestuurd) aansluiten bij de dynamica van het overkoepelende ervaringsordeningssysteem.

Het zou gemakkelijk zijn wanneer Hannah Arendts dieldelingen: arbeid, werk en actie of denken willen en oordelen, naadloos te leggen waren op het model van ervaringsordening. Maar dat is niet het geval. Bij Hannah Arendt wordt duidelijk hoe men een mens zou moeten aanspreken op interactief handelen, waarin arbeid en werk een plaats kan krijgen. Dat kan, meent zij, alleen wanneer denken, willen en oordelen aan alle deelnemers van het interactieproces is voorbehouden. Het model van de ervaringsordening sluit hierbij aan. Wanneer men rekening houdt met alle wijzen van ordenen van ervaring zal het fysieke bestaan veilig zijn, zal de (sociale en materiële) werkelijkheid in grote trekken betrouwbaar blijken, zodat de variatie, de onvoorspelbaarheid, het nieuwe vanuit die betrouwbaarheid geïnterpreteerd kan worden door middel van het structurerend en vormgevend ordenen. Dat proces begint bij de geboorte (en al daarvoor) en kan, mits er geen belemmeringen of tekorten zijn, spontaan plaats vinden. De medemenselijke relatie kan gezien worden als een co-regulatief proces waarin alle deelnemers hoe dan ook elkaar beïnvloeden. De kwaliteit van dat proces kan verbeteren wanneer men rekening houdt met de ervaringsordening. In dat geval krijgt interactief handelen met al zijn facet-

²⁵⁷ De kenmerken van een systeem (maar niet deze definitie) werden bij Fogel, 1993, p.46/47 gevonden.

ten zoals Hannah Arendt dat bedoeld heeft een brede kans. Dat geldt voor elke menselijke interactie, dat geldt ook voor geloofscommunicatie.

133

3.1.2 Ervaringsordening als vorm van zelforganisatie

Ervaringsordening is een vorm van zelf-organisatie (zoals door Van Geert beschreven), ook weer te geven als zelfregulatie. De mens is een zelfregulerend systeem, waarbij van autonome zelf-regulatie geen sprake is, maar waar zelfregulatie tot stand komt in een co-regulatief proces met de medemens. De theorie van de zelforganisatie geeft een waarschijnlijk simplistische, maar bruikbare beschrijving van het complexe geheel van zelforganisatie. Volgens deze theorie wordt informatie vanuit de prikkelverwerking ordelijk georganiseerd volgens bepaalde interne (lokale) specifieke regels (de informatie uit het gehoor volgt de gehoorsregels enzovoorts), die weliswaar niet ontleend zijn aan het grote geheel maar uiteindelijk samen wel leiden tot een complex geheel van regelmatige patronen. Deze patronen passen zich voortdurend aan aan nieuwe informatie (R.A.S) en evolueren op die manier tot min of meer stabiele, geordende gehelen, die men subpatroon kan noemen. Het denken van kinderen kan een subpatroon genoemd worden. Dat denken is niet opgebouwd uit onbegrip of onvolledige feiten, maar volgens van Geert "...een samenhangend geheel van (kinderlijke) overtuigingen en handelingsvormen"²⁵⁸. Uitgewerkt naar de hypothese van de ervaringsordening krijgt men het onderstaande beeld van het verband tussen ervaringsordening en zelforganisatie. Dit verband is uit de verschillende theoretische modellen en het experimentele onderzoek van Van Geert, Fogel en anderen af te leiden. Ten behoeve van de verificatie van deze deductie zal aanvullend experimenteel onderzoek gedaan moeten worden. In een bepaalde fase van de vroegkinderlijke ontwikkeling vormt de dominante ervaringsordening een stabiel organisatiepatroon. Maar op de achtergrond, door gebrek aan distantie nog niet te hanteren, zijn de andere ervaringsordeningen ook (zij het latent) werkzaam. De dynamische kracht van het totale systeem van ervaringsordening wordt daarin al merkbaar. Bijvoorbeeld in de manier waarop een baby de bekende woorden van een voor de geboorte gekend versje kan onderscheiden van binnen hetzelfde melodietje gebruikte andere woorden, wordt de latente kracht van de associatieve- en structurerende- en de vormgevende ordening reeds waarneembaar. De associatieve-, de structurerende- en de vormgevende ordeningen werpen tijdens de fase, waarin de lichaamsgebonden ordening de dominante ordening is, hun schaduw vooruit. Elke nieuwe ervaring vraagt om in-ordening of in-formatie, zoals Fogel dat experimenteel vaststelde²⁵⁹, re-organisatie van het zelf in de werkelijkheid. Zolang een baby niet in staat is tot grote distantie van zichzelf zal het kind volgens het subsysteem van de daardoor dominante lichaamsgebonden ordening de ervaringen duiden, cognitief en emotioneel (leren kennen, leren waarderen) verwerken en beantwoorden (leren gebruiken). De reorganisatie vindt binnen de ervaringsordening steeds opnieuw plaats. Elke nieuwe ervaring leidt tot een nieuw lichaamsgebonden ordeningsevenwicht. (Bij bepaalde verstandelijk gehandicapten zal dat het leven lang duren, omdat de mogelijkheden tot distantie van het eigen lichaam te komen, zijn geblokkeerd, bij bepaalde ziektebeelden van hersenlijden zal

²⁵⁸ Van Geert, 1996, p.258.

²⁵⁹ Fogel, 1993, p.68.

de distantie afnemen, waardoor de lichaamsgebonden ordening eveneens weer dominant wordt). Doordat innerlijk (latent, maar niet passief) de associatieve-, de structurerende- en de vormgevende ordeningsmogelijkheden werkzaam zijn wordt de distantie tot het eigen lichaam steeds groter. Door herhaalde ervaring zullen deze latente, maar actieve ordeningsmogelijkheden steeds vaker als het ware oplichten (er gaat een licht op), waardoor de distantie tot de werkelijkheid mogelijk wordt. Distantie tot de werkelijkheid wordt door de (senso) motorische mogelijkheden van de mens steeds meer noodzakelijk. De werkelijkheid blijkt een categoriseerbare, steeds vertrouwdere structuur te hebben waarin distantie niet per definitie onveiligheid van het lichamelijke met zich mee brengt. De nieuwe steeds distantiëlere ervaring van de werkelijkheid leidt tot discontinuïteit die om een nieuw evenwicht vraagt. Perioden met grote discontinuïteit worden gekenmerkt door catastrofevlaggen die onder andere als fasegebonden gedrag herkenbaar zijn. De overgangperiode naar meer distantiële vormen van ervaringsordening (de associatieve-, de structurerende- en de vormgevende ordening) heeft in een normale ontwikkeling duidelijke fasegebonden gedragskenmerken. Dat zijn kenmerken van re-organisatie waarin co-regulatie een belangrijke rol speelt in verband met het goede (dat is dat er mogelijkheden worden gekend, gewaardeerd zodat ze in de toekomst gebruikt kunnen worden) verloop van een dergelijke fase. Het zou kunnen lijken alsof een trapsgewijs ontwikkelingsmodel gebruikt wordt, alleen met een andere terminologie. De perioden van verhevigde re-organisatie zoals die in de vroege kindheid te herkennen zijn en waarin achtereenvolgens de verschillende ervaringsordeningen als ordeningssubstelsystemen worden 'ingeorganiseerd' in de relatie tussen het zelf en de omgeving zijn echter geen ontwikkelingsstappen. Er wordt geen periode afgesloten en 'achter zich gelaten', waarna nieuwe mogelijkheden en hogere menselijke processen een rol gaan spelen. Tijdens zulke verhevigde re-organisatiefasen worden latente ordeningssubstelsystemen geleidelijk manifest en bruikbaar. Zij worden ingeoeft en afgetast om zo gevarieerd inzetbaar te blijven, ook wanneer tijdens een volgende fase nog grotere distantie mogelijk is waardoor weer andere ordeningssubstelsystemen van latent actief, manifest actief kunnen worden. De verhevigde re-organisatiefasen in de vroege kind-periode kunnen herkend worden als: eenkennigheidsfase (tussen negen en achttien maanden), wanneer naast de lichaamsgebonden ordening de associatieve ordening manifest wordt en de koppigheidsfase (tussen de twee en drie en half jaar), wanneer naast de lichaamsgebonden en de associatieve ordening, de structurerende ordening manifest wordt en de overgang van de peuter naar de kleutertijd wanneer, naast de lichaamsgebonden-, de associatieve, en de structurerende ordening, de vormgevende ordening manifest wordt. Vanaf dat moment zijn ten behoeve van de zelforganisatie alle ordeningssubstelsystemen manifest actief. Dat wil zeggen dat een mens te allen tijde van elk substelsysteem van ervaringsordening gebruik kan maken. Mits aan bepaalde voorwaarden is voldaan, waarover hieronder meer volgt. De zelf-organisatie van mensen door middel van ervaringsordening heeft een hiërarchische dynamiek in die zin dat de vormgevende ordening niet zonder medewerking van de structurerende, de associatieve en de lichaamsgebonden ordening co-regulatief effectief kan zijn. De structurerende ordening zal op haar beurt niet co-regulatief effectief kunnen zijn zonder

medewerking van de lichaamsgebonden en de associatieve ordening. De associatieve ordening zal niet co-regulatief effectief kunnen zijn zonder de medewerking van de lichaamsgebonden ordening. Wanneer een mens zich binnen het gebied van één van die drie voorwaardelijke ordeningen niet veilig voelt zal er van de vormgevende ordening geen co-regulatieve effectiviteit kunnen uitgaan. Wanneer de lichaamsgebonden ordening en/of de associatieve ordening te weinig veiligheid oplevert zullen zowel de structurerende ordening als de vormgevende ordening niet (of slechts met grote moeite zeer beperkt) co-regulatief effectief kunnen zijn. Wanneer de lichaamsgebonden ervaringsordening te weinig veiligheid oplevert zullen zowel de associatieve als de structurerende als de vormgevende ordeningsmogelijkheden belemmerd worden zodat zij niet co-regulatief effectief kunnen zijn. Een klein beetje onveiligheid kan gecompenseerd worden. Het punt waarop genoeg of te weinig veiligheid wordt gevoeld, ligt voor elk mens anders en is bovendien situationeel gebonden. Het hangt af van de lichamelijke conditie van de persoon, de bekendheid met de situatie, ervaringen met voorgaande situaties en dergelijke factoren die dus ook deel uitmaken van de interne dynamiek van het ervaringsordeningssysteem. Deze interne dynamiek speelt een belangrijke rol bij de zelf-organisatie en de zelf-re-organisatie die altijd het gevolg is van het co-regulerend proces. Alle participanten aan dat proces brengen met hun zelf de interne dynamiek van hun persoonlijke ervaringsordening in. Omdat het echter gaat om menselijke ervaringsordening en omdat de vier subsystemen van ervaringsordening bij elke mens op dezelfde dynamische wijze werkzaam zijn, kunnen mensen de interne dynamiek van de ervaringsordening bij de ander herkennen en daar antwoord op geven. Het herkennen van en afstemmen op, alsmede het antwoord geven op de wederzijdse interne dynamiek van de ervaringsordening vormt de kern van het co-regulatieve proces en kan communicatief handelen of dialogisch handelen genoemd worden. Succesvolle of effectieve co-regulatie kan kwalitatief hoge co-regulatie genoemd worden. Deze komt tot stand wanneer de interne dynamiek van de ervaringsordening door de partners of participanten van het co-regulatieve proces wederzijds herkend en beantwoord wordt. Minder of niet succesvolle, minder effectieve of niet effectieve co-regulatie is het gevolg van het niet herkennen en niet beantwoorden van de wederzijdse interne dynamiek van de ervaringsordening.

3.1.3 Ervaringsordening in relatie tot epigenetische psychologie

Uit het onderzoek naar “folk psychology” blijkt dat het niet waarschijnlijk is dat, zoals Piaget dat aangeeft, de nieuwe assimilatie mogelijkheid als nieuwe vorm van ordening doorbreekt en een hogere trap van ontwikkeling inluidt, waarmee de andere trappen door de zich ontwikkelende persoon achter zich worden gelaten. Piaget wijst er op dat mensen kunnen terugvallen op patronen, die bij een primitievere, of lagere vorm van cognitieve ontwikkeling horen, maar bij hem is dat altijd een kwestie van ‘regressie’. Vanuit het concept van ervaringsordening is dat niet aan de orde. In onderzoek van onder andere Fogel en naar het vroegkinderlijk begrip van mentale processen, de zogenaamde folk psychology, wordt daarvoor steun (empirische onderbouwing) gevonden. Wanneer deze

bevindingen van ‘folk psychology’ en de inzichten vanuit de onderzoeken op het gebied van ontwikkeling door relaties (Fogel) en de hypothese van de ervaringsordening met elkaar in verband gebracht wordt, lichten de volgende pedagogische overwegingen op.

- Elke innovatieve handeling van het kind uit (het uitlokken van een glimlach) is uiting van het toenemend leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de (ingeboren) menselijke mogelijkheid om de werkelijkheid met een organiserende theorie tegemoet te treden.
- Het inzicht in zowel de beliefs als de desires neemt niet door sprongsge wijze (trapsge wijze) spontane ontwikkeling (misschien rijping) van aangeboren ‘theorie- theorieën’ in kwaliteit toe; maar er is sprake van co-regulatie waardoor het leren kennen, het leren waarderen en het leren gebruiken van ervaringsordening als organiserend systeem het functioneren van beliefs en desires ondersteunt.
- Ook binnen onderzoek naar desires en beliefs blijkt dat common sense (consensual frame) en empirical fit (cultural frame), dat wil zeggen de innerlijke waarde van de representatie van de werkelijkheid, van groot belang is. Die common sense en de empirical fit van de desires en beliefs ontstaat niet vanuit de autonome ontwikkeling van innerlijk gegeven mogelijkheden om de wereld met een organiserende theorie tegemoet te treden, maar vanuit het co-regulatieve proces. Het concept van ervaringsordening maakt de hypothese mogelijk dat de beliefs vanaf (of zelfs van voor) de geboorte worden ‘gevuld’ vanuit het ‘leren uit ervaring’. Dat ‘vulproces’ verloopt dan niet mechanisch, maar is een dynamisch, dialogisch, communicatief proces, dat vergelijkbaar is met wat Fogel co-regulatie noemde.
- Het proces zou dan als volgt verlopen: in de co-regulatie wordt ervaringsordening uitgewisseld. Ervaringsordening is een innerlijke dynamische kracht die mensen van elkaar kunnen begrijpen en kunnen aanvoelen, maar ook kunnen beantwoorden. Door de co-regulatie worden de subsystemen van de ervaringsordening gevoed en geactiveerd, zodat verbanden in de werkelijkheid vanuit de voor het kind werkzame ervaringsordening, bruikbaar worden. Die verbanden in de werkelijkheid leiden tot voor het kind, binnen de grenzen van de ontwikkeling van zijn mogelijkheden hanteerbare verklaringen (beliefs) van de werkelijkheid (daar is de fles, nu wordt mijn behoefte aan voedsel bevredigd). En die verbanden leiden tot een binnen de grenzen van de ervaringsordening bruikbare wijze van het voorspellen (desires) van de werkelijkheid (met deze mimiek lok ik een glimlach bij mijn moeder uit).
- Jonge kinderen accepteren slechts één gezichtspunt op de werkelijkheid. Het zelf kan nog te weinig veilig gebruik maken van de verworvenheden van de beide basale ervaringsordeningen. Veilige en co-regulatief breed gebruikte lichaamsgebonden ordening tezamen met een groot assortiment kwalitatief goede associatiereeksen geeft het zichzelf organiserende zelf de moed en de kracht om begrip te krijgen voor de beliefs en de desires van de medemensen, als zijnde anders dan die van zichzelf. Rieffe en anderen beschrijven dat dit duidelijk wordt na het derde levensjaar²⁶⁰.
- Actie in termen van Hannah Arendt is mogelijk vanuit het inzicht, dat anderen (medemensen) andere beliefs en andere desires kunnen hebben

²⁶⁰ Rieffe e.a., 1996, p.216-233.

dan het zelf, terwijl die andere beliefs en andere desires ook een deel van de actuele en te veranderen werkelijkheid representeren. Naarmate de mens ouder wordt en de verbaal cognitieve mogelijkheden gekend, gewaardeerd en gebruikt worden, zullen de beliefs en desires ook bewust verbaal gecommuniceerd kunnen worden. Het is niet noodzakelijk dat dat altijd gebeurt, zelfs niet binnen het dialogische handelen, want dat zou veel te veel tijd en energie vergen.

- Tussen de co-regulerende participanten aan het (dialogisch) handelingsproces zal spontane overeenstemming bestaan over de betekenisgeving (beliefs) aan het grootste deel van de werkelijkheid. Er zal eveneens overeenstemming bestaan over de mogelijkheden om de werkelijkheid voorspelbaar te veranderen door middel van menselijke activiteiten (desires). Die overeenstemming berust op het empathische vermogen om elkaars lichaamsgebonden ordening in te schatten en op de gezamenlijke overeenstemming over de voorspelbaarheid, het voorkomen van en het hanteren of toepassen van de associatieve ordening. In die beide basale ordeningen, die de veiligheid en de betrouwbaarheid van de werkelijkheid present stellen, vindt de common sense haar oorsprong.
- De structurerende ervaringsordening wordt gekenmerkt doordat de werkelijkheid wordt herkend en wordt gekend, wordt gewaardeerd en wordt gebruikt als episodisch van structuur, dat wil zeggen opgebouwd uit gebeurtenissen.
- Voor het 'beoordelen' van de gebeurtenis in haar totale verband zal (mijns inziens) naast de twee door Fogel genoemde frames een derde frame actief worden ingezet in de co-regulatie. Vanuit de gezamenlijke informatie, die uit de ervaringsordening van een totaal co-regulerend sociaal systeem is opgebouwd, ontstaat een conceptual frame. Het zal bestaan uit kennisinhouden die het resultaat zijn van een langdurig proces van co-regulatie binnen het totale systeem van ervaringsordening, door een sociale groep (gemeenschap, cultuur). De kennisinhouden worden van geslacht op geslacht co-regulerend verder doorgegeven, veranderd, en aangevuld. Het conceptual frame is niet hetzelfde als het cultural frame, omdat het ook om cultuuroverstijgende kennis gaat. Het conceptual frame levert het instrumentarium waarmee gebeurtenissen objectief (structureel) beoordeeld kunnen worden. Het conceptual frame stimuleert het kennen, het waarderen en het gebruik van structurerend en vormgevend ordenen door datgene wat Fogel heeft aangeduid als co-creativiteit.

3.2 Lichaamsgebonden ervaringsordening

De basis van elke ervaring is het eigen lichaam. Er is geen kennen, geen waarderen en geen gebruik van mogelijkheden mogelijk zonder lichamelijke. Hannah Arendt wees er op dat elke mentale activiteit in ieder geval nooit buiten het lichaam om plaats vindt. Vroon wees erop dat alle psychische processen een neurofysiologische component hebben, en dus in elk geval lichamenlijk ingebed zijn. De neurologische prikkelverwerking vindt binnen het lichaam plaats, daar worden de reacties uitgelokt en waargenomen, daar vindt ervaring en leren plaats. Elke prikkelverwerking is

lichamelijke verwerking. Ook datgene wat men psychische of geestelijke verwerking noemt heeft een lichamelijke component. Mensen zijn zich vaak niet bewust van die reactie, het is zo vanzelfsprekend en zo'n deel van het zelf dat deze basale reacties alleen maar worden waargenomen wanneer er sprake is van overreactie (blozen, vlinders in de buik voelen), of van reacties die een mate van onveiligheid weergeven (met het zweet in je handen staan, het hart in je keel voelen kloppen, de adem voelen stoken, het zwart voor ogen krijgen en dergelijke). In de communicatie met de werkelijkheid doet altijd het hele lichaam mee en de lichamelijke respons is de meest primaire reactie. Dat zal gedurende het hele leven zo blijven. De primaire reactie is niet zomaar een lichamelijke reactie, los van de cognitieve of andere reactie, het is de meest primaire vorm van duiding. De duiding heeft betrekking op het welbevinden van het lichaam, op lust of onlust, op fight of flight, op acceptatie of afwijzing. De lichaamsgebonden ervaringsordering zal tijdens elke andere ordening een rol blijven spelen. Vaak onbewust en op de achtergrond, maar hij blijft constant aanwezig. Elke baby ordent al binnen de baarmoeder lichaamsgebonden. Het lichaam vraagt aandacht zodra iets de lichamelijke dwars zit. Wie hoofdpijn of buikpijn heeft (of welke pijn dan ook) kan minder goed functioneren, bijvoorbeeld minder goed luisteren, minder goed zijn werk doen, zal eerder geïrriteerd antwoorden, minder succesvol zijn met betrekking tot sociale co-regulatie en dergelijke. Zolang alles met het lichaam goed gaat zal het geen 'aandacht' vragen, maar zodra er iets niet goed gaat vraagt het lichaam wel aandacht. Er zijn talloze voorbeelden te geven van de manier waarop de lichaamsgebonden ordening tijdens het hele leven gebeurtenissen blijft kleuren, ook al hebben mensen er zelf geen erg in. Geur en smaak blijft onthouden; de geur van mestkan herinneringen oproepen aan gebeurtenissen van lang geleden. Er zijn tal van taalkundige uitdrukkingen die duidelijk maken hoe belangrijk de lichaamsgebonden ordening is zoals: sterk in je schoenen staan, grond onder je voeten voelen, een punthoofd krijgen, misselijk van iets of iemand worden, het hangt iemand de keel uit, je krijgt het bij voorbaat benauwd ergens van, of het lijkt wel of iemand je te kijk zet, en zo meer. De lichaamsgebonden ordening stuurt de lichaamstaal. Wie het met iemand niet eens is, wie iemand niet vertrouwt (wanneer het lichaam zich onveilig voelt), neemt letterlijk afstand. Overeenstemming, acceptatie, genegenheid, liefde wordt vertaald in lichamelijke nabijheid. Onverschilligheid, gemotiveerd zijn, aantrekkingskracht en afwijzing, boosheid en liefde, instemming en afkeuring wordt allemaal mede lichaamsgebonden tot uitdrukking gebracht. Het is bijzonder moeilijk om de lichaamstaal zo te beheersen dat men ermee kan 'liegen'. Kinderen voelen dat haarfijn aan. Zij bemerken dat de ouders weliswaar zeggen dat iets niet mag, maar dat zij het in feite zo erg niet vinden en daarom heeft het zeggen minder effect. De lichaamsgebonden ordening is er verantwoordelijk voor dat verschillende sensorische modaliteiten, zoals gehoor, gezicht, reuk, smaak en gevoel, niet alleen samenwerken, maar ook op elkaar afgestemd zijn en informatie coördineren tussen verschillende participanten aan sociale interactie (wat Fogel cross-modal perception noemt²⁶¹).

De lichaamsgebonden ordening werkt mee aan de mogelijkheid om andere ervaringsordeningen tot hun recht te doen komen en te gebruiken,

zolang het lichaam als veilig ervaren wordt. Waar sprake is van onvoldoende veiligheid zal het lichaam steeds meer aandacht vragen en zal de respons op de situatie of de gebeurtenis een lichamelijke respons zijn. Kinderen die vallen gaan huilen en moeten lichamenlijk getroost worden. Wie de situatie niet meer aan kan, gaat schreeuwen (en schelden) tegen de gesprekspartner. Wie doodmoe is, krijgt de neiging te gaan liggen of raakt geïrriteerd. Onlust wekt altijd gevoelens van fight or flight, vluchten of vechten, er tegen aan gaan of je terug trekken. Verslavingsproblematiek is een lichaamsgebonden antwoord op een extreem onbehagen, spanning, lichamenlijke onveiligheid en psychische factoren met een duidelijke lichamenlijke component. Psychosomatische klachten zijn lichaamsgebonden antwoorden op ervaringen waar men via een andere ordening onvoldoende respons op kan geven.

3.2.1 Lichaamsgebonden ervaringsordering en co-regulatie

Alle ervaring is in diepste wezen lichamenlijke ervaring. Elke psychische activiteit heeft met hersenwerking te maken, elke zintuiglijke waarneming leidt tot lichamenlijke (neurofysiologische) verwerking zodat de waarneming tot informatie kan worden. De informatie kan lust of onlust oproepen. Onlust moet verwerkt worden tot een voor de ontwikkeling positieve kracht. Zo niet dan kan vluchtgedrag ontstaan waarin de lichamenlijke component sterk aanwezig is. Medemensen zijn voor de (lichamenlijke) verwerking van ervaringen van buitengewoon belang. Juist door de manier waarop zij veiligheid bieden aan het lichamenlijke bestaan.

De relatie tussen ouders en kinderen wordt vanaf de geboorte onmiddellijk gekleurd door de kwaliteit van de lichaamsgebonden ordening. Ook de volwassene, die op het kind reageert, heeft een lichaam dat mee ordent. Huilende baby's roepen bij de moeder een lichaamsgebonden respons op (de melkklieren gaan melk produceren alleen al van het geluid van het huilen), die mede de lichaamsgebonden ordening van de moeder in de situatie (huilende baby) bepaalt. De respons van de baby, zoals huilen of tevreden geluidjes maken, glimlachen, en lekker tegen de ouder aankroeien, zijn communicatievormen die ontspruiten aan de lichaamsgebonden ervaringsordering en de babytijd kleuren, zowel voor de ouder als voor het kind. De ouder, die heel moe wordt van het nachtelijke voeden, zal waarschijnlijk minder responsief en minder welwillend het kind uit de wieg halen voor de voeding dan de ouder die niet zo moe is. De respons van een baby is heel intens. Baby's kunnen spraak en taal verwerken. Hun antwoord geven ze vanuit hun communicatieve mogelijkheden, die gestuurd worden door de lichaamsgebonden ordening. Baby's reageren dialogisch op de reactie van de significante volwassene en passen bijvoorbeeld de intensiteit van een geluid (spreken of huilen, of geluidjes maken) aan wanneer de ander even een houding aanneemt die van minder aandacht getuigt. Co-regulatie waarbij de lichaamsgebonden ordening dominant is, maakt dat kinderen in toenemende mate in staat zijn de informatie uit de buitenwereld te vertalen naar hun eigen lichamenlijk welbevinden en hun lichamenlijke behoeften. Handelingen van andere personen worden vanuit de lichaamsgebonden ordening geduid. (De fles die binnengebracht wordt maakt een eind aan het huilen, want er komt voeding aan;

de stap van de moeder op de trap beëindigt het huilen eveneens.) Voor baby's tot ongeveer anderhalf jaar is de lichaamsgebonden ordening de hoofddordering. Hun gevoel voor basisveiligheid wordt gevoed vanuit de directe lichamelijke veiligheid en het welbevinden van het lichaam. Ouders spelen daarop in. Zij verzorgen hun kind, komen tegemoet aan de lichaamsgebonden behoeften en communiceren lichaamsgebonden met hun kind. Zij knuffelen, strelen, aaien, raken aan, koesteren en houden vast, dragen en steunen, en vullen op allerlei manier de lichamelijke hulpeloosheid van hun kind aan. Fogel constateerde, zoals eerder beschreven, dat ouders ook hun woordkeus en hun manier van spreken aanpassen. Als zij dat niet doen verliest het kind de aandacht voor het gesproken woord. Wanneer alles goed is communiceren ouders in de babytijd zelfs pre-verbaal op een manier, die aansluit bij de lichaamsgebonden ordeningsbehoefte. Zij passen de toon, de aard en de intonatie van hun klanken aan aan de mogelijkheden van het kind (bijvoorbeeld door het gebruik van onomathopeën (toet-toet, waf-waf enzovoort). Wanneer ouders niet op deze wijze co-reguleren, zullen de kinderen niet gedijen. Dat uit zich door gebrek aan eetlust, door onvoldoende groei, door zielelijkheid, door weggetrokken bleke gezichtjes, dus door algehele malaise. De co-regulatie verloopt niet naar wens. Het kind wordt steeds minder responsief, het basisvertrouwen maakt plaats voor basiswantrouwen. Wanneer binnen de periode, waarin de lichaamsgebonden ordening dominant is, het lichaam onveilig is en de co-regulatie weinig effectief is of zelfs achterwege blijft, heeft dat blijvende gevolgen voor de totale ontwikkeling. Ook op latere leeftijd zullen kinderen, waarvan de lichamelijke onveilig is (mishandeling, incest, oorlogssituaties, honger, ziekten), minder gedijen. Hun lichaamsgebonden ordening zal bovendien zo'n dominante rol blijven spelen, dat andere ordeningssystemen minder tot hun recht kunnen komen. Met andere woorden: volwassenen, die relationeel in een co-regulatief proces verbonden zijn met baby's en heel kleine kinderen, gebruiken veel lichaamsgebonden elementen om aan de lichaamsgebonden ordening tegemoet te komen. Maar ook op latere leeftijd blijft co-regulatie, die aansluit bij elementen van de lichaamsgebonden ordening, van groot belang. De lichaamstaal, de uitdrukkingslaag van de lichaamsgebonden ordening, geeft datgene weer wat met authenticiteit wordt aangeduid. Het is datgene waardoor duidelijk wordt dat een mens ergens al dan niet met hart en ziel bij betrokken is. De kleinste veranderingen in de kleur van de wangen, de uitdrukking van de ogen, de stand van de mond, de manier waarop de handen worden gehouden en dergelijke vormen een signaal voor participanten in een proces van dialogisch handelen om hun inbreng aan te passen.

3.2.2 De lichaamsgebonden ervaringsordening en de relatie tot de buitenwereld

De lichaamsgebonden ordening heeft ten opzichte van het hanteren van de werkelijkheid en het leren uit ervaring nog andere consequenties. Wie overwegend lichaamsgebonden ervaringen ordent (en sommige mensen met een verstandelijke handicap blijven dat hun hele leven doen) geeft betekenis aan de situaties en de gebeurtenissen in de werkelijkheid vanuit

lichaamsgebonden gebruik van menselijke mogelijkheden. Dat geldt voor alle mogelijkheden en alle gebieden van het bestaan. Wie lichaamsgebonden ordent maakt geen contact met personen die hij niet lichamelijk kan waarnemen. Gelukkig werkt het gehoor over grote afstand en is dat zintuig een waardevol contactzintuig; dus kan ook contact gemaakt worden door middel van geluid over een langere afstand dan bijvoorbeeld het gezicht en de tastzin contact tot stand kunnen brengen. Toch blijft onder alle omstandigheden het tastzintuig het contactzintuig bij uitstek. Contact vanuit de lichaamsgebonden ordening zal bij voorkeur gemaakt worden met de totale persoon, wanneer alle zintuigen die persoon waar kunnen nemen. Daarom raken kinderen mensen, waarmee zij contact willen maken, zo graag aan (verstandelijk gehandicapten zullen ook wanneer zij volwassen zijn nog graag de mens waarmee zij contact maken, aaien en betasten). Ook voor volwassenen blijft de lichaamsgebonden vorm van contact maken door middel van de tastzin belangrijk, zie bijvoorbeeld het handen schudden, op de schouder kloppen en omhelzen. Wie lichaamsgebonden ordent leeft in het hier en nu. Tijdsaspecten zijn (nog) niet te bevatten. Er is geen bewustzijn van gisteren en van morgen. Men heeft (nog) geen vat op de levensloop en kan die ook niet reproduceren. Er is geen voorstelling van situaties en gebeurtenissen, van episodes in het bestaan, waardoor het ook niet mogelijk is om situaties, gebeurtenissen of personen in de verbeelding op te roepen. De baby kan zich niet voorstellen dat oma met vakantie in Spanje zit. De signalen, die het lichaam nu bereiken, de prikkelverwerking van dit moment bepaalt het hele bestaan. De baby herkent de moeder onmiddellijk aan haar stem, aan haar geur, aan haar stap, maar wanneer moeder de kamer verlaten heeft kan de baby geen voorstelling maken van de plaats waar moeder is, of wanneer zij terug komt. Voor de baby is moeder weg, totdat zij terug is. De lichaamsgebonden ordening vraagt derhalve om respons, die bij de lichaamsgebonden ordening aansluit. De behoefte aan eten, die nu gevoeld wordt, kan niet even worden genegeerd totdat de fles klaar gemaakt is. Zelfs als ouders dat nauwkeurig zouden uitleggen (“Ik begrijp wel dat je eten moet, maar ik moet het even klaar maken, daarvoor ga ik naar de keuken en het duurt een paar minuten”), zou dat geen enkel effect hebben. Ouders voelen doorgaans uit zichzelf aan dat in deze lichaamsgebonden orderingsperiode alleen lichaamsgebonden te begrijpen antwoorden effectief zijn. Zij zullen op een bij de lichaamsgebonden ordening aansluitende wijze co-reguleren.

3.2.3 Senso-motoriek

Sensomotoriek vormt het aansluitend mechanisme tussen de lichaamsgebonden ervaringsordening en de associatieve ervaringsordening. Bij het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de associatieve ervaringsordening speelt de sensomotorische onderlaag van alle ervaring een belangrijke rol. De sensomotorische onderlaag kan ook gezien worden als de lichaamsgebonden verankering van de associatieve ordening. Zij is voor elk zelfstandig gebruik van andere orderingsprincipes dan de lichaamsgebonden ordening onontbeerlijk. Alle geïntegreerde en dus voor creativiteit en innovatie en probleemoplossing te gebruiken ervaringen (leren uit

ervaring) of kennis moet ingebed zijn in de sensomotorische laag. Sensomotoriek vormt de verbinding tussen het lichaam en de omgeving, het geeft lichamelijke informatie over de werkelijkheid buiten het lichaam doordat in en met de omgeving handelend (bewegend, motorisch) wordt omgegaan. Wie nooit met blote voeten in het gras heeft gelopen, maar gras alleen kent van een boekje, een plaatje, uit het raam van de flat op de elfde verdieping, of van 'horen zeggen' zal nooit echt weten wat gras is. Hij zal misschien een voorstelling hebben van gras, maar als een uiterlijke, niet lichamenlijk verankerde vorm van kennis. Zulke onverankerde kennis heeft alleen betekenis, wanneer zij geassocieerd kan worden met de 'naastbij gelegen' lichamenlijke ervaring van gras, en vanuit grote, wel sensomotorisch verankerde, andere kennis van de werkelijkheid. Wie bijvoorbeeld nooit in een zandwoestijn geweest is kan zich daarvan een minimale voorstelling vormen, door de ervaring van het lopen door een flinke zandverstuiving of over het strand te transformeren naar de niet verankerde sensomotorische kennis van een woestijn. Wanneer dat allemaal niet het geval is zal het woord gras, of woestijn, met de bijbehorende beschrijving of voorstelling geen werkbare associatie, maar slechts een geconditioneerde 'lege' associatie oproepen. Wie wil weten wat een emmer is moet een emmer gevoeld hebben, gedragen hebben, gevuld hebben met water of met zand, enzovoorts. Alle gewoontehandelingen in hun sociale en materiële context, worden in de periode, dat de lichaamsgebonden ervaringsorde-ning dominant is, sensomotorisch vertaald, waardoor zij de latent aanwezige associatieve ordening voeden. Het lichaam voelt zich veilig in en door die herhaalde ervaring. De associatieve ordening is, hoewel niet dominant in die periode toch ook actief en vertaalt de prikkelinformatie in de taal van het lichamenlijk welbevinden. De distantie tot de eigen lichamenlijkheid, (de subject/object splitsing) die Piaget beschreef, neemt daardoor geleidelijk aan toe. De distantie maakt het mogelijk dat kinderen vanaf de geboorte bewust de associatieve ordening gaan oefenen. Zij doen dat door de voorspelbaarheid, die uit de associatieve verbanden voortkomt, te ontlokken aan de omgeving. Zij herhalen handelingen (activity centers in een babybox zijn daarvoor uitermate geschikt) en lokken vaste patronen (spelletjes) bij de significante volwassenen uit.

3.2.4 De lichaamsgebonden ordening in het licht van Hannah Arendt

De lichamenlijkheid krijgt bij Hannah Arendt grote nadruk. Zij is van mening dat de theoretische scheiding tussen lichaam en ziel een heilloze weg is. Zij meent dat metafysica een filosofische dwaling is en zij legt er de nadruk op dat elk handelen fysiek handelen is. Dat elke denkact fysiek ingebed is, dat elk willen en elk oordelen alleen plaats kan vinden dank zij het fysieke bestaan van mensen. Buiten het lichaam kan geen denken, geen willen en geen oordelen plaats vinden, meent zij. Het lichamenlijk welbevinden heeft volgens Hannah Arendt altijd invloed op de faculteiten van de geest. De maatschappelijke structuren en de manier, waarop de cultuur mensen al dan niet in hun fysieke waarde laat, heeft direct gevolgen voor de handelingsmogelijkheden van mensen. Hannah Arendt benadrukte dat de scheiding tussen de vita contemplativa en de vita activa ertoe geleid heeft, dat men cultureel en maatschappelijk ging aannemen dat er mensen

zijn die geschapen zijn voor de loutere activiteiten van het lichaam, de *vita activa*, terwijl anderen de gaven hebben om ook de *vita contemplativa* te genieten. Die gaven, om tot de *vita contemplativa* toegang te hebben, zouden ten onrechte samen hangen met rijkdom en macht, meende Hannah Arendt. Zij beschreef hoe een gemeenschap van mensen op een heilloze weg raakt indien een dergelijke scheiding gemeengoed wordt. Er ontstaan menselijke 'lagen' van hogere en lagere mensen, zelfs wanneer men dat geen klassen noemt. Hannah Arendt beschreef hoe in concentratiekampen de mens ontdaan wordt van elke vorm van interactiviteit, hoe hij wordt beroofd van menselijkheid omdat hij terug gebracht wordt tot louter lichaam. Tegelijkertijd was dan dat lichaam zo extreem onveilig en zo bedreigd dat een mens inderdaad werd vastgepind in de lichaamsgebonden ordening. Het maakt mensen tot slaven en reduceert elk menselijk handelen tot arbeid. Van saamhorigheid kan dan geen sprake meer zijn. Gelukkig bleek dat ook in een dergelijke extreme situatie altijd de associatieve en structurerende en vormgevende ordening mee blijven spreken. Hoewel de lichaamsgebonden ordening dominant werd en veel mensen inderdaad hun andere ordeningen niet meer konden gebruiken, bleken altijd lichtpuntjes te bestaan, doordat het mens-zijn niet echt kon worden gedoofd. Zo bestaat er kamppoësie, was er grote medemenselijkheid en opoffering en kon het denken, willen en oordelen nooit zo worden onderdrukt dat mensen tot dingen werden gereduceerd. Onderdrukkers met een totalitaire mentaliteit erkennen de pluraliteit van de massa die zij onderdrukken niet. Zij streven naar gelijkvormigheid. Mensen of kinderen worden gelijk gekleed; hun haar wordt gelijk gekapt; zij worden als een massa aangesproken of krijgen een nummer, maar hun naam telt niet meer. Van ieder wordt hetzelfde verwacht in gedrag, in prestatie, in spreken en in arbeid. In een volwassenen-kind verhouding kunnen zulke mechanismen een rol spelen. Waar in zulke verhoudingen kinderen worden gereduceerd tot een niet-denkend, niet-willend, niet-voelend lichaam kunnen misstanden voorkomen als het zonder verdoving opereren van pasgeboren baby's. Omgaan met een kind alsof het een voorwerp is, leidt tot affectieve verwaarlozing en het ontstaan van fundamenteel wantrouwen. In het licht van Hannah Arendts analyses zal de lichamelijke van kinderen met respect behandeld moeten worden omdat die lichamelijke deel uitmaakt van een groter geheel. Het geheel van de mens die vanaf het ontstaan interactief kan reageren, de mens die vanaf de geboorte interactief kan handelen, waarin denken, willen en oordelen vanaf het prilste begin een rol meespelen. Hannah Arendts analyses kunnen gelezen worden als pleidooi voor het herkennen van de lichaamsgebonden ordening. Zonder dat men vervalt in schematische voorstellingen als zou haar analyse van arbeid uitsluitend op de lichaamsgebonden ordening slaan of als zou de lichaamsgebonden ordening in haar begrip arbeid te vertalen zijn. Zo eenvoudig ligt het niet. Arbeid kan in haar visie onderdeel zijn van het meeromvattende werk en ook onderdeel van het meeromvattende interactieve handelen. Net als arbeid functioneel is wanneer zij in een groter geheel van het totale menselijke handelen is opgenomen, is de lichaamsgebonden ordening functioneel wanneer zij niet los wordt gekoppeld van alle andere ervaringsordening.

3.3 De associatieve ordening

De term associatie is een veel gebruikte psychologische term. Het associatieve ordenen gezien als vorm van leren is één van de eerste vormen van leren die systematisch is onderzocht, bijvoorbeeld in onderzoek naar memoriseren van feitenkennis. Van Parreren noemt verschillende vormen van associatieve organisatie waardoor geleerd wordt: memoriseren, automatiseren, categoriseren, onbewust leren, leren door reinforcement, het ontstaan van woordbetekenissen en de basisvorming van begrippen, condities waaronder deze vormen van organisatie plaatsvinden volgens allerlei associatie theorieën, de theorie van de non-cognitieve handelingsstructuren, theorieën over interferentie en infusie, over geheugenfuncties en andere leertheorieën. Er zijn in de geschiedenis van het psychologisch denken vanaf Aristoteles verschillende associatiebevorderende mechanismen genoemd. In de behavioristische leertheorieën is contingüiteit het belangrijkste leerprincipe, namelijk dat van de directe opeenvolging van stimulus en respons, of het optreden van responsketens. Piaget legt er de nadruk op dat associatief ordenen ontstaat wanneer er sprake is van subject-object splitsing. Piaget noemt hiervoor de periode tussen achttien en vier en twintig maanden als ‘copernicaanse wending’ in de ontwikkeling. Vanuit de sensomotorische activering van de associatieve ordening zal het kind zelfstandig gebruik gaan maken van de associatieve ordening. Dan wordt zichtbaar wat Piaget in zijn onderzoek aantoonde. Het kind is in staat om de ervaringen met betrekking tot zichzelf te decentraliseren, de handelingen van het kind zelf worden met elkaar in verband gebracht als coördinaties van het subject, het ‘zelf’. Piaget beperkte het concept van associaties tot de mogelijkheid om ervaringen zo te ordenen dat het uitwendige verband tussen de geassocieerde elementen kan worden herkend en gebruikt. Assimilatie is bij hem dan de integratie van het gegeven in een reeds aanwezige structuur, of het gebruik van het gegeven voor het vormen van een nieuwe structuur²⁶². Chomsky merkt op dat Gregory er op wijst dat baby’s in zo’n hoog tempo de eigenschappen van voorwerpen en handelingen met elkaar in verband brengen, dat dat doet vermoeden dat het zenuwstelsel speciaal is toegerust voor het aangaan van associaties, om deze vervolgens te kunnen inzetten voor het analyseren van verborgen eigenschappen van de werkelijkheid en het ‘voorspellen’ (voorvoelen, aanvoelen) van toekomstige gebeurtenissen. Chomsky brengt dat in verband met een ingebouwd (overgerfd) vermogen om structuren te leren kennen zoals de structuren van de grammatica²⁶³. Hoewel Chomsky deze opvatting niet in verband brengt met Piagets analyse van het vermogen tot assimileren van kennis, lijken beider analyses op eenzelfde verschijnsel te duiden. De kwaliteit van de co-regulatie kan beter gekend worden door de analyse nog verder door te voeren. Zoals boven met behulp van Fogels onderzoek is aangetoond blijkt de associatieve ordening van het begin af aan aanwezig. Vanuit de diffuse beleving van de associatieve ordening, wanneer alles nog lichaamsgebonden wordt vertaald, ontwikkelt zich steeds duidelijker de mogelijkheid om de associatieve ordening bewust te kunnen hanteren. Het kind, dat een glimlach uitlokt door mimisch op een glimlach te anticiperen, zal niet alleen gedreven worden door egocentrische motieven om verzorgd te worden of te eten. De onder-

²⁶² Piaget, 1976, p. 30-31.

²⁶³ Chomsky, 1977, p.14.

zoekingen van Fogel doen een dergelijk hedonistisch verband niet vermoeden, eerder een relationele behoefte. De baby heeft belang bij een goede relatie, niet alleen om verzorgd te worden, maar ook emotioneel. Vanuit die basale relatie wordt basisvertrouwen of basiswantrouwen opgebouwd en ontstaan de eerste associaties. Associaties, op welk moment in het leven ze ook ontstaan, moeten eerst als verinnerlijkte associatie uitgebreid gebruikt en beproefd worden zodat de associatieve ordening helemaal 'eigen' is gemaakt. Al de associaties worden eerst als enkelvoudige associatie herkend; een bepaald geluid, een bepaald gezicht, een bepaalde handeling of handelingscomplex wordt geassocieerd met lichamelijke ervaringen.

3.3.1 Associatiereeksen

Al snel worden de losse enkelvoudige associaties uitgebreid tot ketens van associaties, die een totale situatie of gebeurtenis omvatten. Associatiereeksen zijn ketens van enkelvoudige verbanden die vanuit de herhaalde ervaring in hun vaste volgorde gekend worden. De associatiereeksen zoals: wassen, tanden poetsen, aankleden, slapen gaan, eten, naar de bakker toe, naar oma toe, spelen met de autootjes, 'koffie drinken', wandelen, naar de eendjes gaan en dergelijke; zijn opgebouwd uit vaste elementen, waardoor de werkelijkheid hanteerbaar wordt. Elke gewoontevorming, bewust of onbewust maakt deel uit van de associatieve ordening. De associatieve ervaringsordening geeft steun en houvast aan het hantieren van de werkelijkheid. Want elke gewoontehandeling, alle vaste patronen maken dat de werkelijkheid zich voorspelbaar gedraagt. Voorspelbaarheid is noodzakelijk om te kunnen anticiperen op de werkelijkheid. En dat is voor de menselijke ontwikkeling buitengewoon belangrijk. Niet alleen kinderen maken dagelijks gebruik van alle associatiereeksen, dat doen volwassenen eveneens. De verkeersborden en alle pictografische borden zijn daar een voorbeeld van. Veel werk dat automatiseren vraagt berust (gedeeltelijk of volledig) op het uitvoeren van associatiereeksen en toepassen van de associatieve ervaringsordening. Door middel van de associatieve ordening wordt de werkelijkheid zo voorgeordend dat er tijd en energie overblijft voor andere zaken, die niet in een dergelijk vast patroon te ordenen zijn. Pas wanneer het vermogen tot associatief ordenen ontbreekt of verloren is gegaan, zoals bij Korzakow patiënten of mensen met een hersenbeschadiging, blijkt hoe moeilijk het leven wordt wanneer de associatiereeksen niet 'werken'. Dan wordt alles een nieuwe ervaring en staat zo iemand bijvoorbeeld elke morgen met een trui in de hand zich af te vragen waar dat ding voor dient.

Associatiereeksen geven ruimte aan het beleven van de werkelijkheid wanneer zij verinnerlijkt zijn. Dat wil zeggen wanneer de associaties, hoewel meestal onbewust functionerend, indien nodig bewust gemaakt kunnen worden om te worden bijgesteld of te worden gebruikt. De associatieve ordening is niet alleen werkzaam ten opzichte van de niet-humane omgevingsfactoren, in de omgang met medemensen speelt de associatieve ordening een belangrijke rol. Daardoor wordt het kind ingewijd in 'gedragsconventies', gedragscodes en gedragsregels (hand geven, boos kijken). De lichaamsgebonden ordening stelt het eigen lichaam veilig, de

associatieve ordening stelt de relatie met de buitenwereld veilig. Daarom zijn deze beide ordeningen de ordeningen van het fundamentele vertrouwen en de basisveiligheid. In elke minder veilige en onveilige situatie zullen deze twee ordeningen samen dominant worden en elkaar wederzijds ondersteunen. Wanneer de lichamelijke onveiligheid extreem groot is, is het van buitengewoon belang dat op basale associaties gerekend kan worden.

3.3.2 De kwaliteit van de associatieve ordening

Op allerlei levensgebieden kunnen kinderen in aanraking komen met associatiereeksen. De mogelijkheid om associatief te ordenen wordt bij zichzelf aangetroffen en bij de ander (de medemens), die ook zo kan ordenen en daar dikwijls blij van geeft in het co-regulatieve proces. Hoe gevarieerder en hoe diverser het scala aan associatiereeksen is waarmee een kind te maken krijgt, des te ruimer worden de mogelijkheden om met associatiereeksen in alle gebieden van de werkelijkheid om te gaan. In het co-regulatieve proces spelen duidelijkheid en regels, associatieve veiligheid en vaste gedragingen een belangrijke rol voor de opbouw van de common sense, het consensual frame en het cultural frame. Pedagogisch gezien staat een ruime sortering associatiereeksen niet in tegenstelling tot duidelijkheid en zekerheid. Ook op relationeel vlak hebben kinderen duidelijkheid en zekerheid nodig. Ouders laten zien hoe relationele associatieve ordening elkaar en de kinderen steun geeft. Er kunnen drie soorten ouders onderscheiden worden: zij die rijk en gevarieerd allerlei associatiereeksen aanbieden; zij die rigide, vaak autoritair, een beperkt aantal associatiereeksen aanreiken; en zij die geen associatiereeksen aanreiken maar een chaotisch beeld van de werkelijkheid aanbieden in hun co-regulatie. Huisregels en vaste gedragspatronen en veel dagelijkse associatiereeksen worden gevormd door de neerslag van een creatief proces om de werkelijkheid te organiseren, maar dat creatieve denken wordt niet door de gebruiker van de associatiereeks over gedaan. In het co-regulatieve proces worden zulke associatiereeksen ingebracht. Co-regulatie bestaat bij de gratie van pluraliteit. Anders viel er niets te co-reguleren. De associatieve ordening lijkt daarvoor het minst geschikt. Associatieve waarheden over de werkelijkheid worden met dogmatische stelligheid vastgelegd, lijkt het wel. Toch is dat in werkelijkheid niet het geval, ook niet in de opbouw van de associatieve ordening. Omdat alle participanten binnen het proces van co-regulatie op een eigen unieke manier met de mogelijkheid om associatief te ordenen omgaan. En omdat elke andere samenstelling van de co-regulatieve participanten (alle combinaties van mensen) een ander uniek resultaat oplevert. De verschillen kunnen miniem zijn, maar ze zullen er zijn. Daarin wordt de menselijke pluraliteit zichtbaar. Door alle situationele en persoonlijke factoren wordt de aard van de associatieve ordening per situatie gekleurd. De associatieve ervaringsordening vormt van de sociale context waarin de co-regulatie plaats vindt het basale geraamte. Zelfs de meest vaststaande associatieve waarheden worden co-regulatief, dat wil zeggen als te reguleren, dus als in diepste wezen veranderlijk aangereikt. Waar drie maal twee zes is, werd deze associatie 'vroeger' door middel van de tafels van vermenigvuldiging ingeprent (consensual frame: "Je moet het gewoon uit je hoofd weten, zelfs als je midden in je slaap wakker gemaakt

wordt moet je die tafels kennen, het is nu eenmaal zo!”). De kinderen binnen het huidige basisschoolsysteem leren dezelfde associatie maar nu vanuit het inzicht dat vermenigvuldigen herhaald optellen is. Drie maal twee is nog steeds zes (conceptual frame), maar het consensual frame van de associatiereeks is veranderd, omdat het cultural frame die verandering eist. De emotionele en inhoudelijke kant van de co-regulatie van waaruit de associatie ontstaat zal daardoor mee veranderd zijn. De betekenisinhoud van de binnen de co-regulatie opgebouwde associatiereeksen kan sterk persoons- of gezins- of familieafhankelijk zijn. Voor een kind, dat opgroeit in een co-regulatief weinig sensitieve ouder-kind relatie, wordt de werkelijkheid veel minder voorspelbaar en dus minder veilig. Ouders kunnen met betrekking tot de associatieve ordening mis-reguleren. Bijvoorbeeld wanneer te vroeg te veel verbaal cognitief wordt uitgelegd in plaats van een duidelijke aanwijzing te geven, of wanneer een kind te vroeg te grote verantwoordelijkheid krijgt. Men kan zeggen, dat door gebrek aan kwaliteit op het gebied van co-regulatie met betrekking tot de associatieve ordening (te klein assortiment bruikbare associatiereeksen) het instrumentarium, waarmee de werkelijkheid hanteerbaar wordt, zeer beperkt wordt.

3.3.3 Associatieve ordening en ritualisering

Peuters, die de associatieve ordening ‘in-oefenen’, in de periode waarin de associatieve ordening dominant is (ongeveer tussen de één en de drie jaar), zijn zeer gesteld op een ritualisering van de werkelijkheid, door vaste associatiereeksen steeds weer af te werken. Met ritualisering worden alle handelingen bedoeld die in een vaste volgorde afgewerkt worden, waardoor bepaalde significante gebeurtenissen die steeds weer (elke dag) terugkeren, herkenbaar worden vastgelegd. Ook een seculier ritueel heeft magische kracht, die uitsluitend werkt wanneer het ritueel volledig en in de vastgestelde volgorde wordt afgewerkt. Ouders doen aan dergelijke ritualisering graag mee. Kinderen ritualiseren overgangsmomenten (naar bed gaan, eten) om daaraan emotionele veiligheid te ontlenu. Geritualiseerd gedrag bevordert transitionele verbeeldingskracht. Gewoontevorming (als je uit de ‘school’ komt ga je eerst even naar de w.c. voor je gaat spelen, tanden poetsen na het eten, laarzen uit in het gangetje en dergelijke) is niet hetzelfde als ritualisering. Een inslaapritueel kan er als volgt uitzien: even verstoppertje spelen onder het bed, dan uitkleden, dan knuffelen en stoeien, dan tanden poetsen, dan een verhaaltje voorlezen, in bed gelegd worden, een liedje (gebedje) zingen, nog even instoppen en tot slot legt vader of moeder nog even de hand op het voorhoofd van het kind, dan welterusten zeggen en vader of moeder gaat weg. Wanneer de oppas er is leggen de ouders het hele ritueel, precies in de goede volgorde aan de oppas uit zodat die het ook kan herhalen, maar helaas zijn ze vergeten te zeggen dat ze altijd even de hand op het voorhoofd leggen (daar zijn ze zich niet eens van bewust). De peuter gaat nu niet lief slapen zoals anders, maar blijft roepen of gaat huilen. Het ritueel is niet tot in de puntjes afgewerkt. Tijdens de overgangperiode van de dominantie van de lichaamsgebonden ervaringsordening naar de dominantie van de associatieve ervaringsordening helpen deze rituelen om de subject-subject scheiding (de scheiding tussen moeder en kind) te leren hanteren. Juist al die vaste

elementen en het rituele karakter maakt dat het kind zich veilig kan voelen ook al krijgt het kind steeds meer het besef dat het zelfstandig en 'los' van de moeder dingen kan ondernemen. Daarom ritualiseren kinderen andere, in de ogen van de ouders, minder belangrijke of minder markante situaties. Daarmee wordt de wereld zo veilig dat er ruimte komt om de wereld te onderzoeken en te verkennen.

3.3.4 Conditionering of verinnerlijkte associatieve ordening

Associatiereeksen die geschikt zijn om nieuwe situaties en onbekende gebeurtenissen tegemoet te treden, zijn verinnerlijkte associatiereeksen. Dat wil zeggen dat zulke associatiereeksen tot de emotionele en cognitieve bagage gaan behoren, waardoor zij een bovenbedoelde instrumentfunctie krijgen. Deze vorm van ordenen maakt versneld leren (het aansluiten van congruente associatiereeksen gaat sneller dan het leren van totaal nieuwe associatiereeksen) en een brede toepassing van deze ervaringsordening (een 'brede vorm van leren') mogelijk. Ook hier is ordenen leren en leren is ordenen. Er wordt ook veel geleerd op grond van niet-verinnerlijkte associaties. Die leervorm noemt men conditioneren. Volgens de leer van de neurofysiologische processen is het limbische systeem vooral verantwoordelijk voor het operante conditioneringsleren. Allerlei verwerkingsprocessen worden zo goed als automatisch ingeprent op grond van conditionering. Deze spontane operante conditionering is nuttig en belangrijk, maar kan ook lastig en gevaarlijk zijn. Heel veel van de blijvende 'organisatie' van de werkelijkheid wordt geconditioneerd opgeslagen. Methodisch kan men operante conditionering voor het leren van automatisen gebruiken. Verinnerlijkte associatiereeksen verschillen in die zin van operant geconditioneerde associatiereeksen dat zij nog bewust gemaakt kunnen worden. Op grond van operante conditionering ingeprent zijn kennis en handelingen onveranderlijk en vragen om letterlijke herhaling. Wanneer dat niet gebeuren kan roept dat gevoelens van onveiligheid op. Daardoor kan dan een vicieuze cirkel in werking treden. De ervaren onveiligheid dwingt tot lichaamsgebonden ordenen en eventueel het daaraan nauw verwante ordenen op grond van operante conditionering (en geconditioneerde reflexen). Wanneer het lichaam (het voortbestaan) echt in gevaar is kan dat buitengewoon nuttig zijn vanwege de snelheid van de reactieprocessen die daarmee gepaard gaan. Maar wanneer deze gevoelens van onveiligheid met de bijbehorende dominantie van de lichaamsgebonden ordening in situaties optreden, waar voor het goed functioneren van deze persoon op zijn minst ordenen (en reageren) op grond van verinnerlijkte associatiereeksen vereist is, zal een dergelijke lichaamsgebonden reactie een vorm van disfunctioneren zijn. Het is daarom belangrijk om geen operante conditionering toe te passen als het gaat om het leren van hanteren van werkelijkheidsgebieden waarbij, terwille van de functionaliteit van het handelen, behalve het limbische systeem ook het gebied van de neocortex actief zou moeten zijn. Dat is onder andere het geval bij het leren van allerlei vaardigheden, of relationele en rationele gedragspatronen, maar dat geldt ook voor geloofszaken.

Variatie en een groot assortiment associatiereeksen is niet hetzelfde als variëren met associatiereeksen. Alle associatiereeksen, opgebouwd uit een aanenschakeling van vaste elementen in een vaste volgorde, hebben de mogelijkheid in zich om met zowel het aantal elementen binnen de associatiereeks, als met de vaste volgorde van twee of meer elementen te variëren. Die variatie kan logisch en zinvol zijn, maar zij kan ook min of meer onlogisch en daardoor minder zinvol zijn. Wie de tafel gaat dekken na de maaltijd verwisselt de elementen van de associatiereeks “eten” op een minder logische en minder zinvolle manier. Wie echter bijvoorbeeld soep serveert bij een associatieve reeks “broodmaaltijd” waarin normaliter geen soep voorkomt kan een zinvolle uitbreiding van de associatiereeks hebben gevonden. Sommige situaties waarin associatiereeksen functioneel zijn vragen om vaste handelingen in een vaste volgorde zonder toevoeging van nieuwe elementen, zonder weglating van elementen en zonder verandering in de volgorde van de elementen. Maar vele andere associatiereeksen worden juist betekenisvoller door de innerlijke variatiemogelijkheid te benutten. Wie heel erg afhankelijk is van de veiligheid van een zeer bekende associatiereeks staat minder open voor dergelijke variaties zoals kleine kinderen voor hun gevoel van veiligheid afhankelijk zijn van het ‘naar-bed-breng-ritueel’. Ook volwassenen kunnen in bepaalde situaties belang hebben bij het stipt (zonder enige variatie) uitvoeren van vaste associatiereeksen. Het kenmerkende van de associatieve ordening is de garantie van zekerheid en voorspelbaarheid en dus van veiligheid. Maar tegelijkertijd nodigt de werkelijkheid uit tot het variëren met associatiereeksen. Kinderen ontdekken dat vooral in de koppigheidsfase. De nieuwe mogelijkheid tot actief creatief gebruik van ervaringsordening wordt gemarkeerd met wat de dynamische systeemtheorie als catastrofevlaggen heeft aangeduid. Significant gedrag dat kenmerkend is voor een ‘sprong’ in de ontwikkeling. Hier is dus wederom geen sprake van een sprong naar een ander nivo, maar een sprong in de zin van toenemend kennen, waarden en gebruiken van aanwezige mogelijkheden. Hoewel de associatieve ervaringsordening voorlopig nog dominant blijft, krijgt het kind de moed om te variëren met associatiereeksen en beleeft daaraan doorgaans veel plezier. Het kind krijgt steeds meer zelfvertrouwen waardoor het zelf los van de significante volwassene kan functioneren. Die zelfstandigheid wordt gevoeld als een triomf van het zelf (en meestal zo ook door de omgeving gewaardeerd), maar het is tegelijkertijd een bedreiging voor het nog kleine en zwakke zelf. Deze tweespalt tussen afhankelijkheid en zelfstandigheid kan vergeleken worden met de kernconflicten van Erikson. Later, in de zogenaamde tweede koppigheidsfase, zal zo’n kernconflict tussen afhankelijkheid en zelfstandigheid weer duidelijk zichtbaar worden. Mensen die in bepaalde situaties hun zelfvertrouwen kwijt raken of minder kunnen manifesteren zullen zich afhankelijk voelen en daarom gebaat zijn bij een grote mate van voorspelbaarheid en zekerheid, en dus van vaste associatiereeksen zonder al te veel interne variatie. In de koppigheidsfase gaat het kind ‘spelen’ met interne variatiemogelijkheden van de vertrouwde associatiereeksen. Zodra de situatie echter onveilig wordt (vallen, moeheid, onbekende omgeving) keert het kind terug naar de veiligheid van de bekende

en vaste associatiereeksen. Kinderen dagen hun ouders uit om de associatiereeksen net anders in te vullen, alles net een beetje anders te doen en nieuwe volgorden te verkennen. Dat kan vermakelijk, maar ook heel lastig zijn. Een kind van vier jaar vindt het uitstekend en zelfs spannend, wanneer de vaste patronen van het naar bed brengen veranderen, het zal enthousiast nieuwe variaties verzinnen, maar de basiselementen van het naar bed gaan moeten wel gehandhaafd blijven. Het variëren met de vertrouwde elementen binnen een associatiereeks levert nieuwe associatiereeksen op, waarin toch voldoende vastheid wordt gevonden. Variëren met associatiereeksen is belangrijk om de werkelijkheid op situationele, relationele, emotionele, plurale diversiteit te kunnen beoordelen, de betekenisgeving daarbij aan te passen en co-regulerend, communicatief-dialogisch te kunnen handelen. De interne variabiliteit van de associatieve ordening van de ouders binnen de verschillende aspecten van mens-zijn, hangt direct samen met het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de interne variatiemogelijkheden van de associatieve ordening. Ouders die kwalitatief goed co-reguleren op dit gebied zullen variatie aanbieden, variatie gebruiken, variatie waarderen en variatie uitlokken, ook door de manier waarop zijzelf variëren met associatiereeksen. Ouders die zelf zeer veel behoefte hebben aan een vast patroon van associatiereeksen op één of meerdere of op alle levensgebieden, zullen deze variatie niet stimuleren of zelfs tegen gaan. Dat kan leiden tot heel starre levenspatronen op bepaalde levensgebieden (bijvoorbeeld binnen het geloof) waar geen variatie wordt toegestaan. En waar het kind dan toch probeert intern te variëren, zullen deze ouders het gebruik van de mogelijkheden niet waarderen, afkeuren of het zelfs bestraffen. Bijvoorbeeld: een kind krijgt een doosje met constructiespeelgoed. Het kind, dat ouders heeft dat gevarieerde associatiereeksen toestaat, zal gestimuleerd worden om met het materiaal dat in het doosje zit van alles te maken. De rigide en zelf in geringe mate op associatieve variatie gerichte ouders zullen het kind toestaan om uitsluitend het voorbeeld van het doosje te maken. Door het variëren met associatiereeksen oefent het kind de associatieve basisvoorwaarden om de structurerende ordening verder te ontwikkelen.

3.3.6 De associatieve ordening in het licht van Hannah Arendt

Net zoals een mens door maatschappelijke structuren dominant kan worden vastgepind in de lichaamsgebonden ordening, zo kan de maatschappelijke structuur ertoe bijdragen dat mensen worden vastgepind op hun associatieve ordening. Dat betekent niet dat de andere menselijke mogelijkheden om te ordenen verdwijnen, maar het betekent wel dat het totale ordenen belemmerd wordt. Hannah Arendt beschreef drie belangrijke maatschappelijk culturele, politieke mechanismen die in de macrosituatie van de sociale werkelijkheid zo werken. Haar analyses kunnen doorgetrokken worden naar de microsituatie van het gezin als sociale structuur. Hannah Arendt liet zien hoe totalitaire regimes mensen dwingen tot associatief ordenen en het onderdrukken van de structurerende en vormgevende ordening. Wanneer mensen gedwongen worden hun ervaringen dominant vanuit de associatieve ordening te duiden zal ook altijd de lichaamsgebonden ordening meespelen. Een eenvoudige manier die elk

onderdrukkend sociaal systeem perfect kent is de lichamelijke veiligheid van mensen dusdanig te ondermijnen dat de slachtoffers voortdurend op hun hoede moeten zijn voor het fysieke bestaan. De onderdrukkende partij bewerkstelligt op die manier dat 'onderdanen' veiligheid zoeken moeten in de associatieve ordening van de werkelijkheid. Bijna altijd wordt het fysieke bestaan door de machthebbers binnen totalitaire structuren gekoppeld aan het handhaven van vaste en dogmatische associatieve denk-en handlingspatronen. Men denkt, spreekt, kiest, wil en oordeelt zoals voorgeschreven wordt. Discussie is onmogelijk. De werkelijkheid wordt in deze sociale situatie voorgeordend door de machthebber die de associatieve verbanden vaststelt. Daaraan mag niet getornd worden. Wie die voorordening in twijfel trekt wordt fysiek gestraft. Daarmee wordt de fysieke onveiligheid gekoppeld aan de schijnveiligheid van de voorgeordende associatieve verbanden. Dergelijke machtsverhoudingen die doorwerken in het intermenselijk verkeer reiken aan de 'onderdanen', aan de consumenten van de handelingen van de machthebbers, associatieve ordeningsschema's aan, die zoveel mogelijk tot conditionering moeten leiden. Wie geconditioneerd associatief ordent maakt gebruik van de associatieve ordening zonder dat deze verinnerlijkt is. Daardoor zijn de (door de machthebbers aangereikte voorgeordende) associaties en associatiereeksen onveranderlijk en rigide en niet geschikt om te variëren met associatiereeksen. In die zin belemmeren zulke structuren met het bijbehorende onderdrukkende communicatiepatroon de structurerend en vormgevende ordeningsmogelijkheden. In dergelijke systemen wordt voortdurend duidelijk gemaakt dat zelfstandig structurerend en vormgevend ordenen niet op prijs wordt gesteld, niet nodig is of wordt afgestraft. Onderdrukte structurerende en vormgevende ordening leidt dan tot afstomping, tot psychische problematiek, tot gebrek aan zelfvertrouwen, tot gebrek aan basisvertrouwen en tot onderwaardering van het eigen bestaan.

Een tweede mechanisme dat Hannah Arendt bloot legde is dat waar totalitair en autoritair denken en handelen de wil van mensen onderdrukt. De menselijke wil heeft niet alleen te maken met de lichamelijke behoeften zoals soms door de onderdrukkers werd gezegd. De wil is de springplank naar elke vorm van interactief handelen, vergeven en beloven zijn bij uitstek mogelijk door tussenkomst van het persoonlijke willen. Daarvoor zijn betrouwbare associaties nodig. De associatieve ordening wordt in dit opzicht gevoed waar mensen eerlijk, authentiek en consistent voorleven en laten zien hoe het willen in dienst kan staan van intermenselijkheid en interactief handelen. De kinderlijke wil zal in dat proces meegenomen worden, omdat ook het uitwisselen van de mogelijkheden van de menselijke wil een co-regulatief proces hoort te zijn.

Het derde sociale mechanisme dat te maken heeft met de associatieve sfeer heeft Hannah Arendt beschreven toen zij de achtergronden van de moderne massacultuur en de job-holders-society aan de kaak stelde. Daar waar mensen alleen aangesproken worden op hun consument zijn, daar waar echte relaties worden vervangen door peer-groups en waar de fragmentering van de maatschappij tot vervreemding leidt zullen mensen houvast vinden in de associatieve kanten van het bestaan. Dat is terug te vinden in hun werkhouding en hun werksituatie. Mensen gaan naar hun werk en leven daar een ander leven dan elders; zij weten nauwelijks wat het

eindproduct is van datgene wat zij doen maar worden aangesproken op het verrichten van handelingen met een associatieve ordeningsachtergrond. Dat is ook terug te vinden in de sociale relaties. Oppervlakkige relaties, waar men vluchtig contact maakt, waar men voor die contacten zich speciaal (door de groep voorgeschreven) kleedt, waar men een speciaal jargon spreekt en waar men zich op een door de groep verwachte wijze gedraagt, vraagt van mensen dat zij dominant hun associatieve ordening met betrekking tot die contacten gebruiken. Kinderen kunnen al heel vroeg gedwongen worden daaraan mee te doen. Wanneer zij bovendien het voorbeeld krijgen van volwassenen die zich ook zo gedragen, wordt zulk associatief gedrag in groepen vanzelfsprekend. De veiligheid wordt dan gevonden in groepsgedrag en het aansluiten bij de daaraan verbonden associatiereeksen. Hannah Arendt maakt duidelijk dat een cultuur of een maatschappij waar mensen aangesproken worden op hun uitsluitend bij de associatieve ordening aansluitende werkkwaliteit zonder dat interactief handelen ook een rol speelt, afstompen en van zichzelf vervreemden. Werk wordt arbeid in die situatie, zelfs wanneer een blijvend of een denkproduct het resultaat is. Wanneer de job-holders-society mentaliteit in menselijke gemeenschappen overheerst doen mensen min of meer vanzelfsprekend, gedwongen door de omstandigheden, maar schijnbaar vrijwillig, mee aan het ontkennen van pluraliteit. Pluriformiteit wordt zichtbaar in de fragmentering van de maatschappij, in de compartimentering van het bestaan, in het gegeven dat een mens in allerlei omstandigheden en in verschillende groepen een verschillend gedragspatroon, verschillende kleding en verschillende taal gebruikt. Het individu wordt zelf innerlijk opgesplitst om zich te kunnen conformeren aan deze maatschappelijke verbanden. Binnen elk van die verbanden is geen plaats voor echte individuele pluraliteit. Echte interactie wordt daardoor onmogelijk.

3.4 De structurerende ervaringsordening

De werkelijkheid kan gezien worden als opgebouwd uit min of meer herkenbare gebeurtenissen. Een gebeurtenis kan gedefinieerd worden als een episode die tot een 'geheel' wordt door elkaar beïnvloedende en daardoor samenhangende delen van een veranderende werkelijkheid. De werkelijkheid is nooit volledig stabiel. Door allerlei intermenselijke en natuurkundige en andere omgevingsfactoren wordt de werkelijkheid altijd als veranderlijk en veranderend ervaren. De met elkaar samenhangende delen van de veranderende werkelijkheid vormen samen de structuur van de werkelijkheid. Een structuur is een geheel van meer dan twee delen, die niet in een vaste sequentie ten opzichte van elkaar staan. Deze samenhang, de innerlijke structuur, die door mensen wordt ervaren als geheel, wordt ook aangeduid met de psychologische term "Gestalt".

3.4.1 Structurerende ordening in de psychologie

De term structuur en structureren is binnen de gestaltpsychologie veel gebruikt. Gestaltpsychologie gaat uit van een ingeboren (nativisme) structureringsvermogen, met name om een geheel te zien dat als geheel meer

is dan de som van de delen. Allerlei algemene structureringsaspecten, zoals nabijheid, distantie, gelijkheid of gelijktijdigheid, contrast en constantie, geslotenheid of gemeenschappelijkheid met betrekking tot beweging en/of ervaring kregen als Gestalt organiserende factoren de aandacht. Chomsky schrijft de scheppingskracht van de taal toe aan het ingeboren systeem van regels en vormen, de universele grammatica, waarvan de principes de grondslag vormen voor zowel de common sense als voor het wetenschappelijk onderzoek²⁶⁴. De universele grammatica van Chomsky is gebaseerd op zijn waarneming dat kinderen bij het verwerken van klanken en klankcombinaties tot woorden en zinnen, die een betekenis hebben, alle structuuronafhankelijke regels negeren en alle structuurafhankelijke regels gebruiken. Hij meent dat die structuurafhankelijke regels niet worden geleerd, maar universeel zijn voor de menselijke soort en dus worden opgediept uit het ingeboren vermogen tot het herkennen en gebruiken van structuren. Voor Chomsky vormt dat vermogen een voorwaarde voor het leren van taal. In de leerpsychologie is er oog geweest voor de structurerende aspecten van vooral verbaal-cognitief leergedrag. Van Parreren noemt in dit verband actief structureren en expliciteren, het oplossen van denkproblemen en praktische problemen, en het gebruik van begrippen en abstracties.

Ook op het gebied van de structurerende ordening heeft de babywetenschap een bijdrage geleverd. Niet alleen heeft zij aangetoond dat baby's structurerend ordenen vanaf de geboorte, ook blijken enkele klassieke uitgangspunten onjuist, zoals die van de ingeboren grammatica van Chomsky. Fogel toonde in zijn onderzoek aan dat het uitgangspunt van de universele grammatica niet juist is. Volgens Fogels onderzoek is taalontwikkeling een weliswaar door significante volwassenen gestimuleerd, maar toch een zich autonoom ontwikkelend proces; een 'product' van co-regulatie in ontwikkeling door middel van relatie. Fogel toonde evenwel niet aan dat het idee van een ingeboren mogelijkheid om zichzelf te organiseren door middel van een aangeboren menselijke mogelijkheid tot het ordenen van ervaringen, onjuist zou zijn. In tegendeel, zijn onderzoeksresultaten wijzen eerder in de richting dat dat idee waar is. Chomsky's universele grammatica als structurerend vermogen was echter anders bedoeld dan de menselijke mogelijkheid om ervaringen systematisch te ordenen. Zijn aangeboren vermogens worden, net als in andere vermogenspsychologieën gekenschetst als een totaal pakket dat kant en klaar aanwezig is en door de omgevingsfactoren gestimuleerd moet worden tot werkzaamheid en gebruik. In de theorie van de ervaringsordening is deze aangeboren menselijke mogelijkheid om ervaringen systematisch te ordenen (en zichzelf zo te organiseren in een proces van co-regulatie) niet bedoeld als vermogen, maar als menselijke mogelijkheid met een innerlijke dynamiek. Deze kan herkend worden en weergegeven worden met termen als: diversiteit, veranderlijkheid en pluraliteit ook ten opzichte van het kennen, waarderen en gebruik van die mogelijkheden.

3.4.2 Structurerend ordenen als psychische activiteit

De structurerende ervaringsordening kan beschreven worden in de meeste, al eeuwenlang bestudeerde en in vele theorieën beschreven, vormen van

²⁶⁴ Chomsky, 1977, p.33-114.

bewust denken, willen en oordelen. Het is zeker niet zo dat deze mentale functies niet mee zouden spelen binnen het systeem van het lichaamsgebonden of associatieve ordenen van ervaringen. Niets is minder waar, want ook die ervaringsordening behoort tot het terrein van denken, willen, oordelen en handelen als totaal proces van menselijke 'omgang' met de werkelijkheid. Structurerend ordenen is de menselijke mogelijkheid om gehelen te overzien, die inderdaad meer, zelfs veel meer zijn dan de som van de delen. De menselijke mogelijkheid om vanuit het inzicht in die gehelen, dat geheel weer te kunnen analyseren met betrekking tot de werking van de organische en mechanische, psychische en fysiologische, natuurkundige en menswetenschappelijke processen in de werkelijkheid. Structurerend ordenen vormt de basis voor typisch menselijke mogelijkheden zoals: bewust onthouden, voorstellen, beoordelen, keuzes maken, problemen oplossen, taakbewustzijn, opdrachtbewustzijn, inzicht in ruimte en tijd, plannen, initiatief nemen, leiding geven, enzovoorts.

De structurerende ervaringsordening is als vermogen niet kant en klaar aanwezig, maar wel als menselijke mogelijkheid om de ervaring te ordenen volgens het structurerende ordeningssubstelsysteem. Deze ordeningsmogelijkheid is een menselijke mogelijkheid en dus in elke mens aanwezig. Zij kan manifest en bruikbaar worden in het proces van co-regulatie wanneer de veiligheid en vertrouwenverschaffende (dus basale) ervaringsordeningen veilige informatie verstrekken. Tijdens de werkzaamheid van de structurerende ervaringsordening gaat dat verstrekken van die veilige informatie vanuit de andere ordeningen door. Zij geven de basisinformatie over de delen van de bestaande werkelijkheid. Maar de structuur, het geheel, is meer dan de som der delen. Een gebeurtenis herkennen en kennen, waarderen en gebruiken als overzichtelijk geheel is meer dan een optelsom van associatiereeksen. Vanuit de oefening, die gevonden wordt in het intern variëren van associatiereeksen, wordt de structurele opbouw van de werkelijkheid als mogelijkheid om ervaringen te ordenen van latent manifest. De structurerende ervaringsordening zal echter nooit op dezelfde wijze dominant kunnen zijn als dat het geval kan zijn met de lichaamsgebonden ervaringsordening en de associatieve ervaringsordening. Het karakter van de structurerende ervaringsordening laat dat niet toe.

3.4.3 Structurerend ordenen en zelfbewustzijn

Voor het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de structurerende ervaringsordening is zelfbewustzijn, zelfkennis (kennis van de eigen grenzen, eigen kracht en energie) noodzakelijk evenals het lichaam als instrument kunnen hanteren (kennis van de eigen mogelijkheden) en distantie van het zelf. De zelfkennis en het zelfbewustzijn hoeft niet te zijn uitgegroeid tot datgene wat onder identiteit verstaan wordt. Het gaat om het zich bewust zijn van zichzelf als entiteit te midden van anderen en te midden van de wereld (omgeving) en basiskennis van de eigen fysieke en psychische mogelijkheden. Beide voorwaarden worden vervuld door de oefeningen in het kennen, waarderen en gebruiken van de lichaamsgebonden en de associatieve ordening. Deze oefeningen houden nooit op en gaan het leven lang door, maar rond de drie jaar is voldoende basiskennis over zichzelf en zelfbewustzijn aanwezig zodat het zelfvertrouwen groot genoeg

kan zijn om de structurerende ervaringsordering actief te ontwikkelen. De waarom en hoe vragen van kinderen maken deze drang tot ontwikkeling van die mogelijkheid duidelijk. Kinderen gaan in ruime mate de omgeving buitenshuis verkennen en vergelijken de buitenwereld met wat zij in de vertrouwde omgeving vanzelfsprekend gewend zijn. Zij kunnen 'kritisch' vergelijken, verschillen opmerken, voorstellen doen om zaken thuis ook eens anders te doen of een keuze maken voor de thuissituatie. Kleuters kunnen zich in de overtuigingen (beliefs) en wensen (desires) van anderen verplaatsen, iets wat een bewijs voor het toepassen van de structurerende ordening is. Zij gaan de werkwoordstijden goed gebruiken en spreken over gisteren en morgen. Zij geven zo blijk van de structurerende ordening in tijd en ruimte. Familierelaties worden goed begrepen. Allerlei constructiemateriaal kan nu worden gebruikt voor het experimenteren met vormen en mogelijkheden van het materiaal. De kinderen gaan tekeningen maken die gebeurtenissen verhalen (kop-voeters die van alles beleven). Hun uitdrukkingsmogelijkheden nemen snel toe.

3.4.4 Structurerend ordenen en gebeurtenissen

Een gebeurtenis bevat elementen die bij de gebeurtenis horen, omdat zij de gebeurtenis maken tot wat zij is, bijvoorbeeld: verjaardag vieren, warm eten, uit eten gaan, naar het strand gaan, zwemles hebben, naar school gaan, elke morgen weer op school zitten en les krijgen, naar de trein fietsen, een bekeuring krijgen, naar de kerk gaan of belijdenis doen. Er zijn in zulke gebeurtenissen ook altijd minder belangrijke, bijkomstige, wisselvallige elementen, die weliswaar die gebeurtenis kleuren en invullen, maar niet noodzakelijk zijn om het episodische karakter af te bakenen. Door het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de structurerende ervaringsordering worden verbanden zichtbaar en bruikbaar, die binnen de associatieve ervaringsordering niet herkend worden. Hier kunnen genoemd worden: complexe causale verbanden, ingewikkelde relationele en sociale verbanden en alle leren uit ervaring waarbij innovatief en probleemoplossend gedacht en gehandeld moet worden. Overwegingen en argumenten, meningsvorming en zich inleven in de mening van anderen, opinievorming en het tegen elkaar afwegen van factoren en inzichten, van voor en tegen, van kosten en baten, van bedreigingen en kansen, zowel ten opzichte van het zelf als ten opzichte van anderen, behoeft de structurerende ordening. Deze mentale processen en handelingsprocessen beginnen zeer eenvoudig, maar kunnen al doende, al ordenend en lerend uit ervaring, door inprenting en instructie, door oefening en overdenking, uitgroeien tot zeer complexe constructies, waarvoor structurerend ordenen onontbeerlijk is. Vanaf een jaar of vier, wanneer de lichaamsgebonden ordening en de associatieve ordening voldoende mogelijkheden in het bestaan hebben gevoed en wanneer daaruit voldoende zelfvertrouwen is gegroeid kunnen kinderen actief en expliciterend de ervaringen structurerend ordenen. Dat heeft de mogelijkheden geopend voor zowel het nieuwe opvoeden als het nieuwe (probleemoplossend) onderwijzen en leren. Voor het steeds beter en steeds diepergaander en steeds uitvoeriger leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de structurerende ervaringsordeningsmogelijkheden zijn cognitieve en andere vaardigheden zeer

welkom. Anderzijds is duidelijk dat de menselijke mogelijkheid om structurerend te ordenen buitengewoon veel kennis en vaardigheden, om de werkelijkheid te hanteren, mogelijk heeft gemaakt en heeft geïnitieerd.

3.4.5 Structurerend ordenen en morele ontwikkeling

Structuur herkennen is in de klassieke ontwikkelingspsychologie altijd in verband gebracht met de morele ontwikkeling, omdat voor het maken van keuzes en het nemen van beslissingen op grond van argumentatie en beoordeling van de consequenties van beslissingen altijd structurerend ordenen nodig is. Structurerend ordenen is voorwaarde voor het expliciteren van morele keuzes en argumenten, het is ook voorwaarde voor het expliciteren van 'inner-directedness'²⁶⁵, maar het is zoals in de volgende paragraaf zal blijken geen voorwaarde voor het ontstaan van moreel besef. Dat blijkt ook verankerd in de lichaamsgebonden en associatieve ordening.

Er moet onderscheid gemaakt worden tussen gewetensvorming en morele ontwikkeling hoewel beide nauw verwant zijn. Gewetensvorming begint met het besef van 'goed' of 'fout', maar wel in de morele betekenis van die woorden. Het innerlijk besef dat iets goed of fout is wordt geweten genoemd en kenmerkend daarvoor is dat men een schuldgevoel, een onbehaaglijk gevoel heeft wanneer het innerlijk besef waarschuwt dat iets fout is. Een mens moet geleerd worden waardegericht te handelen, meende Langeveld²⁶⁶. Wordt door de sociale omgeving of terwille van de zelfwaardering geëist dat men die waarschuwing negeert dan kan de grens tussen goed en fout al snel vervagen. De innerlijke richtingwijzer kan daardoor zo verstoord raken dat er niets anders overblijft dan het handelen te laten bepalen door wat anderen willen (other-directed). Bandura wees erop dat het geweten van kinderen alleen gevormd wordt door wat ouders doen en niet door wat zij zeggen²⁶⁷. Gewetensvorming heeft te maken met interactie over verantwoordelijkheid, jezelf mogen zijn, fouten mogen maken en opnieuw mogen beginnen, zelfrespect kunnen opbouwen doordat significante personen je waarderen, en zelfkennis. Gewetensvorming is een co-regulatief proces bij uitstek. Zonder positieve waardering zal een mens gaan zoeken naar waardering in welke vorm dan ook. Gewetensvorming heeft daarom te maken met de veiligheid van de lichaamsgebonden ordening. In de ouder-kind relatie kan doordat de lichaamsgebonden ordening wordt aangesproken (knuffelen of afwijzen, verbieden, of goedkeuren, aanhalen of een tik geven) het besef van goed of fout worden opgewekt. Voorbeelden van de ouders, de sfeer rondom goed en fout, de herhaalde ervaring met gewetensmomenten voeden een al dan niet betrouwbare associatieve ordening rondom die gewetensmomenten. Vanuit die ervaring kan de gewetensfunctie mee werken aan het morele oordelen en het morele handelen.

Moreel handelen vooronderstelt moreel oordelen en vervolgens het bewust maken van keuzes, die omgezet kunnen worden in handelingen. Daarvoor is structurerend ordenen noodzakelijk. Want voor het morele oordeel is overzicht over de episodische werkelijkheid nodig. Daarin spelen cognitieve functies een belangrijke rol.

²⁶⁵ Riesman e.a. 1950.

²⁶⁶ M.J.Langeveld: *Mensen worden niet geboren*, 1979, p.11-17.

²⁶⁷ A.Bandura: *Social Learning Theory*, Stanford University, 1977, p. 6-11.

Piaget legde grote nadruk op de cognitieve ontwikkeling, die voorwaarde is voor moreel oordelen, maar hij wees ook nadrukkelijk op het relationele aspect van de morele opvoeding. Hij wilde opvoeders laten beseffen dat zij in hun morele opvoeding vaak niet consequent waren. Hij merkte op dat opvoeders te snel om loze uitspraken als “Het spijt me” vragen, waardoor de morele waarde van zulke uitspraken te niet wordt gedaan. Ouders, zegt Piaget, keuren liegen en klikken af maar vragen om leugentjes en klikken ten behoeve van de eigen ‘macht’ in de opvoeding. Opvoeders spreken van hulpvaardigheid en samenwerking, maar stimuleren individualistisch gedrag bij het beoordelen van schoolprestaties²⁶⁸. In reactie daarop hebben verschillende andere onderzoekers gewezen op het belang van de affectieve factoren voor de morele ontwikkeling. Rest noemt zes emotionele aspecten die de morele ontwikkeling kunnen ondersteunen: een ander helpen; sociale normen volgen, gewetensvorming; meeleven en meevoelen met anderen; een oordeel kunnen vormen over rechtvaardigheid en het belang van anderen kunnen stellen boven het eigen belang²⁶⁹.

Al Rests factoren vooronderstellen de mogelijkheid om de ervaringen structurerend te ordenen. Dat dat niet een kwestie van leeftijd is maakten een aantal onderzoeken uit de babywetenschap duidelijk. Hoffman wees op de belangrijke rol die empathie speelt in morele ontwikkeling en zag hoe sfeergevoelig baby's zijn, zowel voor onrust in huis als met betrekking tot het meevibreren met de emoties van de significante volwassenen²⁷⁰. Hoffman²⁷¹ meent zelf op grond van onderzoek dat kinderen vanaf de babyleeftijd empathisch en altruïstisch gedrag kunnen laten zien. Hij deed onderzoek aan de hand van films die hij kinderen liet zien en mat het meeleven met datgene wat vertoond werd. Wanneer bijvoorbeeld geluidsbanden verwisseld waren en een droevige gebeurtenis werd ondersteund door het geluid van vrolijkheid gaven de kinderen mimisch aan dat zij een ander soort geluid verwachtten. Ook Gibson noemt enkele van deze soort proeven, waarbij blijkt dat baby's vanaf vier maanden reeds geboeid naar een film kijken en niet alleen om de bewegende beelden²⁷².

Het onderzoek naar morele ontwikkeling heeft een hoge vlucht genomen. Lickona heeft de bevindingen vertaald in een pedagogische handleiding voor ouders, waarin hij op grond van Kohlbergs en bijvoorbeeld Hoffmans onderzoek ouders omtrent de morele ontwikkeling adviseert²⁷³. Hij beschrijft de opvoedingsstadia van Kohlberg, maar nu vanaf de leeftijd van nul maanden. Hij noemt de fases achtereenvolgens: egoïstisch denken 0-4 jaar (goed is je verlangen bevredigd te zien); gehoorzaamheid 4-6 jaar (goed is straf voorkomen); voor-wat-hoort-wat 6-8 jaar; goede relaties met anderen onderhouden 8-12 jaar; verantwoordelijkheid tegenover het systeem tot en met de wat oudere pubers; en principieel geweten bij de jonge volwassenen. Hij merkt op dat deze ontwikkeling aan voorwaarden is verbonden namelijk: dat ouders respect hebben voor hun kinderen; dat ze het goede voorbeeld geven; dat ouders uitleggen waarom iets de bedoeling is; dat ouders kinderen echte verantwoordelijkheid geven; dat er evenwicht is tussen zelfstandigheid en controle; dat kinderen liefde en zelfrespect ontwikkelen; dat er sprake is van een gelukkig gezinsleven. Op deze plaats wil ik op al die ontwikkelingen verder niet ingaan maar alleen wijzen op de rol die ervaringsordening kan spelen in deze ontwikkeling.

268 Jean Piaget: *The moral Judgment of the Child*, 1932, p.217/218.

269 J.R.Rest: *Morality*; in P.H.Mussen(ed): *Handbook of Child Psychology*, vol.3, 1983.

270 M.L.Hoffman: *Affective and cognitive processes in moral internalization*; in Higgins e.a. *Social cognition and social behavior*, Cambridge, 1984.

271 M.L.Hoffman: *Empathy, role taking, guilt and development of altruistic motives*, in T.Lickona (ed.) *Moral Development and Behavior*, New York 1976.

272 E.J.Gibson, 1988, p.10/11.273 Th. Lickona; *Als kinderen je een zorg zijn*, 1986 (Ned. vert. Eng uitgave in 1983).

273 Th. Lickona; *Als kinderen je een zorg zijn*, 1986 (Ned. vert. Eng uitgave in 1983).

Moreel oordelen en moreel handelen is kenmerkend voor mens-zijn. Oordelen, zei Hannah Arendt, is bij uitstek een vorm van interactief handelen. Oordelen bestaat bij de gratie van de pluraliteit. Als iedereen hetzelfde was en hetzelfde dacht hoefde er geen morele oordelen geveld te worden. Oordelen bestaat volgens Hannah Arendt daaruit dat mensen de mogelijkheid hebben om argumenten tegen elkaar af te wegen, consequenties van handelingen te overzien en ook die tegen elkaar af te wegen en die afweging te laten gebeuren in het besef dat anderen een andere afweging kunnen maken. Alleen de eigen argumenten tegen elkaar afwegen is een vorm van weloverwogen denken, meent Hannah Arendt, maar echt moreel oordelen is altijd anticiperen op het oordeel van anderen, invoelen en meevoelen hoe anderen de situatie (het ding, de denkkact) kunnen beoordelen en dan een keuze maken. Overleg met anderen hoort bij het oordelingsproces. Dat overleg behoeft niet alleen te bestaan uit een verbaal debat, een vraag en antwoord of een discussie. Het overleg kan uit elke vorm van interactief handelen bestaan.

Kinderen en jongeren moeten kunnen experimenteren met deze vorm van oordelen. Dat kan alleen wanneer er een veilige basis is (geen lijfstraffen bij de kleinste misstap), wanneer de sociale omgeving betrouwbaar blijkt met betrekking tot aan het moreel oordelen verwante associaties (niet “Let wel op mijn woorden maar niet op mijn daden”) en wanneer de ruimte wordt gegeven om zelfstandig een mening te vormen en die te mogen toetsen aan anderen in een omgeving, die zelf niet dogmatisch, maar structurend en vormgevend met het morele oordelen omgaat.

3.4.6 Het ontstaan van moraliteit bij Fogel

Een bijzondere plaats in de discussie met betrekking tot de morele ontwikkeling neemt Fogel in. Hij noemt in de slotbeschouwingen van zijn boek naar aanleiding van de vele onderzoeken met baby's tot ongeveer één jaar, bepaalde consequenties voor de morele ontwikkeling. Zijn opmerkingen zijn in verband met de ervaringsordening interessant. Hij ontdekte dat baby's, die borstvoeding krijgen, een soort 'contract' aangaan met hun moeder. Baby's kunnen sabbelen, bijten en spelen met de tepel, zonder te drinken. Dat is niet goed voor de werking van de borstvoeding en niet goed voor de tepel. Stopt de moeder dan het contact door de baby in de wieg te leggen dan reageert een baby anders dan wanneer de moeder de voeding stopt terwijl het nog actief drinkt. De manier waarop het kind huilt, bewegingen maakt en door middel van de mimiek communiceert is in beide gevallen verschillend. Er zijn in het gedrag van de baby duidelijk aanwijzingen om dat 'andere' te beschrijven als reactie op de innerlijke dynamiek van de gebeurtenis zelf, meent Fogel. Hij constateerde een notie van wederzijdse verantwoordelijkheid in het tepelgedrag, waarin beide partijen zich aan de impliciete afspraak van het gebeuren moeten houden. Het 'andere' in geval van het stoppen van de voeding kan als volgt in fictieve verbalisatie worden weergegeven: “Waarom doe je dat? Ik heb me toch aan de 'afpraak' gehouden, ik drink, ik misdraag me niet, waarom houd jij je niet aan de afspraak?”. Fogel zegt dat het vreemd is dat uit geen enkele observatie blijkt dat de reactie van de baby fictief te verbaliseren zou zijn als: “Dat is interessant, wat zou er nog meer kunnen gebeuren?” (wat in

veel andere onverwachte situaties de reactie is), maar altijd als: “Ik heb het recht om enige controle over de tepel en deze situatie te hebben zolang ik mij verantwoordelijk gedraag”. Hij meent dat de baby niet wordt gefrustreerd omdat de verwachte volgorde van handelingen wordt onderbroken of doordat de behoefte aan voeding nog niet volledig bevredigd is (dan laten de observaties ander gedrag zien), maar dat de baby controle over de situatie wil. Het ter beschikking staan van de tepel en dan zo rustig en zo veel mogen drinken, zolang hij/ zij zich ‘verantwoordelijk’ gedraagt, zich aan het contract houdt en niet speelt. Daarin ligt de basis voor de ontwikkeling van moraliteit. Het komt voort uit informatie over verwachtingspatronen en verantwoordelijkheden die in relaties wordt uitgewisseld. Fogel meent een basisgevoel voor rechtvaardigheid te observeren, waaraan beide partijen een bijdrage leveren²⁷⁴. Fogel noemt dat gevoel voor rechtvaardigheid. Zijn observaties laten zien hoe baby’s vanaf de geboorte en zeker nadat ze een half jaar zijn, emotioneel en rationeel reageren op betrouwbaarheid.

Hoe men ook over deze overwegingen van Fogel mag denken, het wordt duidelijk dat ook bij baby’s een vorm van gedrag, dat duidt op relatievormen die sociaal contract genoemd kunnen worden, aanwezig is. De baby’s bleken niet alleen gevoelig voor wederkerigheid, maar ook voor betrouwbaarheid van de verantwoordelijkheden in de situatie. Het meest lijkt dit in de buurt te komen bij wat Gibson beschreef in de term affordances. Het kind anticipeert op wat het verwacht van de situatie. Niet alleen met betrekking tot de materiële wereld, maar ook met betrekking tot de sociale, relationele wereld. Het kind is bovendien gevoelsmatig betrokken bij de juistheid van het anticiperen. Basisveiligheid zou geschonden kunnen worden wanneer het anticipatiegedrag bedrogen uitkomt. De bedrogenheid kan empathisch gevoeld worden als een vorm van onbetrouwbaarheid en dus onveiligheid. In dit geval onbetrouwbaarheid en onveiligheid van de relatie. Dat dat wordt gevoeld als wat uit te leggen is als contractbreuk is misschien al te technisch gezegd, maar geeft wel een belangrijk relationeel aspect weer dat, zoals Fogel meent, met het basisgevoel van moraliteit te maken zou kunnen hebben.

3.4.7 Structurerend ordenen in het licht van Hannah Arendt

Structurerend ordenen betekent dat mensen episodisch hun werkelijkheid herkennen en binnen die episode, zelf beslissingen kunnen nemen. Daartoe zullen alle faculteiten van de geest, zoals Hannah Arendt dat beschreef, moeten samenwerken. Om het structurerend ordenen te leren kennen, te leren waarderen en te leren gebruiken moet men in een medemenselijke omgeving leven waar zulk ordenen wordt toegestaan, wordt aangemoedigd, wordt uitgelokt, en gewaardeerd wordt. Autoritaire, totalitaire regimens (op macro of micro sociaal niveau) onderdrukken de structurende ordening. Om de structurende ordening tot haar recht te laten komen zal er sprake moeten zijn van autoritatieve intermenselijke relaties. In een autoritatieve medemenselijke structuur kan een mens met zijn eigenheid tot zijn recht komen doordat anderen hem aanspreken op die eigenheid, maar ook die eigenheid dragen. Overleg, te rade gaan bij de ander, liefdevol advies krijgen, argumenten uitwisselen en situaties mogen

²⁷⁴ Fogel, 1993. p.182-184.

verkennen hoort bij de autoritatieve attitude waarmee opvoedings- en andere intermenselijke relaties kunnen worden aangegaan. Verantwoordelijkheid en geborgenheid in begrip wisselen elkaar af in een klimaat waarin men zijn mogelijkheden om structurend te ordenen kan leren kennen, kan leren waarderen en kan leren gebruiken. Werk wordt in dat licht het fabriceren van een (materieel of immaterieel) product waarin een mens iets van zichzelf kan leggen. Hannah Arendt maakte duidelijk dat binnen een dergelijke attitude narrativiteit (het vertellen van voorbeeldverhalen waaraan men zich kan oriënteren) een belangrijke rol speelt. Narrativiteit is mogelijk bij de gratie van het structurend ordenen. Structurend ordenen betekent dat pluraliteit tot haar recht komt in de ontdekking dat men zelf keuzes kan maken, zelf de gebeurtenissen in het leven kan organiseren. Maar ook dat anderen daarbij kunnen helpen met hun meningen, inzichten, argumenten en voorbeelden; met hun verhalen, met hun acceptatie van de ander en met het vragen naar verantwoordelijkheid. Structurend ordenen kan niet plaats vinden zonder gekoppeld te zijn aan de werkelijkheid. Dat betekent niet dat er geen abstracties van die werkelijkheid mogelijk zijn, maar wel dat ergens voeling met de empirie wordt gehouden.

Hannah Arendt maakte duidelijk dat interactief handelen vraagt om aansluiting bij de werkelijkheid. Op grond van geconditioneerde associaties kan men eventueel uitspraken over de werkelijkheid doen die op geen enkele manier te herkennen zijn in de empirie. Hoewel common sense voor het grootste gedeelte is opgebouwd uit betrouwbare associatieve ordeningsgegevens met betrekking tot de werkelijkheid zodat er sprake kan zijn van een herkenbaar appèl dat de werkelijkheid op een persoon doet, behoren geconditioneerde associatieve gegevens zonder empirische bodem ook tot de common sense. De structurende ordening verzet zich daartegen. Structurend ordenen vraagt om 'empirical fit', zodat de (sociale en materiële) werkelijkheid een episodische karakter kan krijgen waarin elementen uit de episode van verschillende zijden kunnen worden 'bekeken' en op verschillende manier kunnen worden gegroepeerd en kunnen worden ingekleurd. Hierin wordt de grootse kracht van de samenwerking van de faculteiten van de geest zichtbaar.

3.5 De vormgevende ordening

De structurende ordening brengt vanzelfsprekend de vormgevende ervaringsordening met zich mee. De vormgevende ervaringsordening is een bijzondere verschijningsvorm van de structurende ervaringsordening. Het lijkt daardoor in eerste instantie misschien zinloos om beide ordeningen te onderscheiden, maar niet elke structurende ervaringsordening is een vormgevende ervaringsordening.

3.5.1 Vormgevend ordenen, typisch menselijk handelen

Vormgeving is een typisch menselijke mogelijkheid, de creativiteit waarmee iets nieuws, iets unieks kan worden toegevoegd aan een bestaande structuur. Dat is niet altijd noodzakelijk en ook niet altijd mogelijk. In veel situaties volstaat het structurend ordenen als beoordeling en orga-

nisatie van de werkelijkheid. Maar in heel veel kleine dingen kan een mens binnen die bestaande structuur, ook al is het niet noodzakelijk, toch net die individuele tint geven aan de werkelijkheid door er een eigen stempel op te drukken.

Hannah Arendt noemde dit de ingeboren eigenschap van de mens om iets na te laten. Iets van zichzelf na te laten waardoor hij en zij als mens, als persoon, als individu gekend en gewaardeerd en erkend wordt. De attitude van de homo faber, zoals Hannah Arendt die schetste, maakt dat mensen boven hun natuurlijke omgeving uitstijgen. Dat zij producten maken die niet direct in de omgeving aanwezig zijn, zoals een meubelstuk uit het hout van bomen gemaakt wordt. Wanneer elke creativiteit uit menselijk werk wordt weggehaald is werk geslonken tot arbeid. Daarin kan routinematig (associatief ordenen) en lichamelijk gezwegen (lichaamsgebonden) worden zonder dat de vormgeving een plaats krijgt. Maar in werk zoals een mens dat kan overzien beoordelen mensen de situatie, zij beoordelen (structurerend ordenend) de werkelijkheid als een episode die zijzelf kunnen organiseren. Daarin schuilt de vreugde van het vormgevend handelen. Je mag en kan zelf je individuele stempel drukken op de werkelijkheid!

Vormgeving heeft niet alleen met creatief werk te maken, niet met kunst en vormgeving in die zin van het woord. Vormgevend ordenen kan plaats vinden in elke interactie tussen mensen. Het is de actie waarin de baby anticipeert op het sociale relationele aspect van de relatie en een glimlach uitlokt. Het is de actie waarin het kleine kind speelgoed uitprobeert op nieuwe vormen en patronen en ongekende mogelijkheden. Het is de interactie met de omgeving, ook met de medemenselijke omgeving. In de vormgevende relationele ordening mag je als mens gekend worden. Met jouw mogelijkheden, jouw persoonlijkheid, jouw kennis, jouw waardering, jouw gevoel, jouw bestaan. In de vormgevende ordening wordt de identiteit zichtbaar, daarin groeit en ontwikkelt hij zich. Door de vormgevende ordening treedt een mens buiten de grenzen van zijn cultuur en zijn vaste sociale verbanden, waardoor elke nieuwe generatie iets nieuws kan toevoegen 'aan de loop der tijden'. Elk mens is bij zijn geboorte een uniek wezen. Met de mogelijkheden van de vormgevende ordening kan een mens van zijn eigen uniciteit bewust gebruik maken. Vanuit de lichaamsgebonden en de associatieve ordening wordt de eigen uniciteit zo niet ervaren. Dan is het vooral de medemens die de uniciteit van dit kind, deze baby, deze mens ervaart. Door de structurende ordening ontdekt de zichzelf organiserende mens temidden van alle situaties en episodes, die ook georganiseerd moeten worden, dat hij uniek is, zelfstandig, zelf verantwoordelijk, antwoord gevend op de situatie, een eigen plaats vindend in de episode, handelend in dialoog met de omgeving. Dan kan de identificatie met anderen of met situaties en gebeurtenissen, die van persoonlijke betekenis worden, uitgekristalliseerd worden. Door middel van de vormgevende ervaringsordening kan dat uitgroeien tot een identiteit. Vormgeving is een eigen patroon weven in het kleed van de geschiedenis. De mate waarin dat patroon gevarieerd en vernieuwend is hangt af van de creativiteit van elk persoonlijk, maar ook van de mogelijkheden, die geboden worden door de omgeving, om de vormgevende mogelijkheden te leren kennen, te leren waarderen en te leren gebruiken. Door de vormgevende ordening wordt

er iets eigens toegevoegd aan de bestaande, maar beoordeelde en beheersbare structuur. Vormgevend ordenen kan herkend worden als: innoveren, iets nieuws bedenken, filosoferen, ontwerpen, management, en alle vormen van scheppende creativiteit. Zo leidt vormgevend ordenen tot probleemoplossend, vernieuwend, dialogisch handelen. Dat is een creatief gebeuren dat niet altijd, elke minuut van de dag, kan plaats vinden. Voor vormgeving moet men de juiste tijd en de juiste plaats kunnen vinden. Wie bij alles zou moeten vormgeven zou psychisch gestoord raken. Vormgevend ordenen vereist vrijheid en biedt vrijheid. Voor vormgeving moet door de omstandigheden, door de omgeving en vooral door de medemens, ruimte en tijd en acceptatie worden gegeven. Er moet sprake zijn van vrijheid om creatief, uniek, te mogen en te kunnen zijn. Er moet vrijheid zijn om als creatief mens gewaardeerd te worden. Er moet gelegenheid zijn om met de eigen creativiteit te experimenteren. Vormgevend ordenen biedt ook ruimte. Wezenlijk gestalte geven aan je eigen bestaan schept ruimte om jezelf heen en geeft afstand ten opzichte van de omgeving en de medemens. Vormgevend ordenen bevordert zelfstandigheid, zelfwaardering en zelfbewustzijn. Vormgevend ordenen maakt dat een mens zich vrij kan voelen, ook ten opzichte van de eigen mogelijkheden. Het vormgevende ordenen verlost de mens ervan om gebonden te zijn aan de materiële en sociale omgeving. Het schept de mogelijkheid om zich verbonden te weten met diezelfde omgeving en de medemens zonder verlammeende gebondenheid. In deze verbondenheid schuilt de verantwoordelijkheid ten opzichte van de ander. Het is belangrijk dat kinderen in een kwalitatief goed proces van co-regulatie hun vrijheid, hun vormgevende mogelijkheden leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken, waarbij volwassenen helpen om de consequenties van het uit de vormgevende ordening voortkomende handelen te overzien en te herkennen door mede verantwoordelijkheid te dragen.

3.5.2 Vormgeving en oordelen

In het oordelen schuilt de redding van de menselijke waardigheid, meende Hannah Arendt. Dat kan alleen maar waar zijn door middel van de vormgevende ordening. Want het betekent dat iedere keer weer alle argumenten, alle beoordelingen opnieuw en vanuit nieuwe feiten, nieuwe gezichtspunten, nieuwe situaties opnieuw gemaakt kunnen worden. Oordelen is een doorlopend proces. Een oordeel staat niet voor eens en voor altijd vast. Een oordeel mag geen dogmatisch karakter krijgen en mag niet aan anderen worden opgelegd. Het oordeel is persoonlijk, maar heeft pas sociale betekenis wanneer het wordt uitgewisseld met anderen. In die uitwisseling wordt het oordeel onderworpen aan toetsing, kan het oordeel geherformuleerd worden of zelfs herzien worden.

Hannah Arendt is van mening dat door deze vorm van interactie de mensheid gered kan worden. Want door dit oordelen is toekomstgericht en vooral verantwoord handelen mogelijk. Handelen is per definitie aan de toekomst gebonden, want het nu is slechts een moment tussen het verleden en het heden. Maar toekomstgericht handelen is net even iets anders. Een nuance verschil, het is handelen met het oog op de toekomst. Het betekent dat een mens zich bewust is van de toekomst en in dat licht beslissin-

gen neemt, oordelen velt en handelt. Oordelend handelen is altijd interactief handelen, zo samenwerkend dat het handelen van argumenten wordt voorzien, op consequenties is doordacht en dat achteraf verantwoording kan worden afgelegd. Zulk oordelen heeft het nodig dat beoordelingen van de werkelijkheid niet een dogmatisch karakter hebben maar flexibel gehanteerd kunnen worden. Daarvoor moet een mens keuzes en afspraken kunnen maken. Daarvoor moet een mens ook de waardevolle gegevens uit het verleden kunnen inpassen ten behoeve van het toekomstig handelen. Die waardevolle gegevens kunnen bestaan uit materiële zaken, maar ook uit verhalen uit de traditie en vooral uit verhalen over moreel handelen. Verhalen die richting geven en illumineren hoe en op welke gronden beoordelingen plaats kunnen vinden. Die verhalen moeten worden doorvertaald naar de situatie van het hier en nu, de situatie waarin gehandeld en geoordeeld moet worden, de situatie waarin keuzes gemaakt moeten worden. In dat proces van doorvertaling kunnen alle mensen die vormgevend verantwoordelijkheid kunnen dragen deelnemers zijn. Het proces van doorvertalen is op zichzelf ook een interactieproces waarin mensen elkaar aanspreken op mogelijkheden, op consequenties van gedrag, op voorwaarden, op verantwoordelijkheden. Verantwoording afleggen hangt samen met handelen. Handelen als daden of als woorden, om het even, brengen altijd onvolkomenheden met zich mee. De mens kan niet volledig juist kiezen, kan niet alle consequenties overzien van de complexe werkelijkheid waarin gehandeld moet worden. En die onvolkomenheid van het bestaan leidt tot schuld. Individuele schuld en collectieve schuld. Die schuld kan alleen ongedaan gemaakt worden door de vergeving, maakte Hannah Arendt duidelijk. Zij legde er de nadruk op dat de kern van moreel handelen ligt in de menselijke mogelijkheid om het onmogelijke mogelijk te maken, namelijk in de mogelijkheid om het verleden 'ongedaan' te maken door middel van vergeving en de toekomst 'veilig' te stellen door middel van de belofte. Jezus heeft gewezen op de mogelijkheid dat mensen ook kunnen vergeven. Dat geeft hen de vrijheid om met elkaar standpunten te herzien, beoordelingen te veranderen en met elkaar interactief verbonden nieuwe wegen in te slaan. Zulke nieuwe beoordelingen, nieuwe standpunten en nieuwe wegen zijn alleen mogelijk op grond van het gegeven dat mensen creatief met elkaar kunnen omgaan en op grond daarvan elkaar iets kunnen beloven, afspraken kunnen maken. Aan de menselijke belofte kleeft schuld, want daarvan zijn de consequenties ook niet te overzien. Maar de menselijke belofte is gegrond in Gods belofte dat er toekomst is, en dat in de toekomst ook vergeving en opnieuw beginnen mogelijk is wanneer beloften moeten worden bijgesteld of moeten worden veranderd of moeten worden herzien of niet kunnen worden nagekomen. Zowel de belofte als de vergeving zijn bij uitstek creatieve vormen van oordelen. Beloven en vergeven is niet collectief mogelijk. Dan wordt het respectievelijk contract of kwijtschelding. Zoals bij elke beoordeling komen ook vergeving en belofte uitsluitend tot stand in een gemeenschap van individuen die interactief handelen en elk een verantwoordelijkheid dragen. Datzelfde geldt uiteindelijk, volgens Hannah Arendt, voor de ultieme werking van het geweten.

Ook voor een creatieve probleemoplossende werking van de gewetensfunctie (meer dan gehoorzamen om geen straf te krijgen) is de vormgevende

ordening onontbeerlijk. Daarom noemde Hannah Arendt de omkering van het geweten, waardoor het tot zwijgen gebracht wordt, een daad die altijd op de één of andere manier een bewuste keuze is geweest.

3.5.3 Vormgevend ordenen in het licht van Hannah Arendt

Het mag duidelijk zijn dat Hannah Arendts analyse van de voorwaarden voor en de omstandigheden waaronder interactief handelen tot haar recht kan komen, aansluit bij de vormgevende ordening. Vormgevend ordenen is niet de top van een ladder in ordeningswijzen, het is een deel van de totaliteit van ervaringsordening. Daarin werken lichaamsgebonden ordenen, associatief ordenen, structurerend ordenen en vormgevend ordenen samen. In het interactieve handelen zoals Hannah Arendt dat beschreef wordt die samenwerking duidelijk. In het interactieve handelen waarin arbeid en werk een plaats kunnen krijgen als uitvoerend handelen op grond van interactief handelen moet de veiligheid van het bestaan gegarandeerd zijn. Zo niet, dan is interactief handelen onmogelijk. Dat betekent dat ieders individuele bestaan gekend, herkend en geaccepteerd moet worden. Het betekent dat de lichamelijke basis van het bestaan veilig is in die acceptatie en in de manier waarop de menselijke gemeenschap verwacht dat het lichamelijke bestaan functioneert. De waardering voor het fysieke zijn, het respect voor het lichamelijke legt de basis waarop betrouwbaarheid van relaties kan worden ervaren. Betrouwbaarheid van de menselijke omgeving, betrouwbaarheid van de personen waarvan men afhankelijk is en waarmee men verbonden is, geeft een mens zelfvertrouwen en kracht om te groeien. Die betrouwbaarheid wordt gevonden in duidelijke, maar niet geconditioneerde associatiereeksen die de werkelijkheid voorordenen, waardoor exploratie van situaties als gebeurtenis mogelijk is. Die betrouwbaarheid wordt door Hannah Arendt beschreven. Zij beschrijft welke gevolgen het heeft wanneer die betrouwbaarheid er niet is. Die veiligheid en betrouwbaarheid garanderen dat mensen zich aan elkaar kunnen toevertrouwen. Erikson noemde dat basisvertrouwen. Dat is bij Erikson een grondvoorwaarde voor een harmonieuze ontwikkeling. Hoewel Hannah Arendt deze term niet gebruikt, beschrijft zij wel deze basis. Om van daaruit aan te reiken hoe mensen kunnen samen werken, hoe zij kunnen ontdekken dat ze een verbondenheid gestalte kunnen geven, hoe zij verantwoordelijkheid kunnen dragen en hoe men tot een weloverwogen oordeel geraakt. Van dat proces van interactief handelen zijn kinderen niet uitgesloten. Het is voor Hannah Arendt de grondhouding van menselijkheid. Zo is vormgevend ordenen niet de top van de ontwikkelingsladder, net zo min als Hannah Arendts oordelen de top van de faculteiten van de geest is of net zomin als interactief handelen de top van de menselijke activiteiten is. Een mens is in diepste wezen toegerust tot interactiviteit die elke menselijke activiteit (ook werk en arbeid) kan doordenken. Een mens is toegerust tot ervaringsordening, een creatief gebeuren waardoor mensen niet opgesloten zitten in hun fysieke of psychische bestaan, maar open in de wereld staan. Een mens is fundamenteel medemens, pluraliteit dwingt tot medemenselijkheid en in die medemenselijkheid mogen arbeid en werk gedragen worden door het interactief handelen, mogen denken, willen en oordelen faculteiten zijn van alle activiteiten van de mens. Dat een mens

aangesproken kan worden op zijn mogelijkheden om antwoord te geven, heeft te maken met de mogelijkheid om vormgevend te ordenen. Individueel en persoonlijk antwoord geven is een vormgevend proces. Als antwoordend wezen is de mens het meest mens. Wanneer de sociale omgeving die mogelijkheid reduceert tot het geven van voorgeprogrammeerde, of echo-antwoorden ontmenselijkt de mens.

3.5.4 Disharmonische ontwikkeling

Hoe kan het gebeuren dat meneer Pieterse meester doctor ingenieur is maar tegelijkertijd zo mensenschuw, dat hij lijkt op een intellectuele levensdebiel? Hoe komt het toch dat mevrouw Cornelissen verschillende prijzen met handwerkwedstrijden heeft gewonnen, maar zo rigide en star is, dat zij nooit van haar vaste schema's af kan wijken? Hoe kan het dat de briljante advocaat Gijssen niet alleen zeer orthodox gelovig is, maar daarbij elke verandering op kerkelijk gebied wenst tegen te houden en dat doet met een verbetering, die doet vermoeden dat zijn hele bestaan afhangt van het handhaven van die vaste vorm die hij gewend is? Hoe kan het dat de zeer begaafde componist altijd met een mond vol tanden staat in een groep met onbekende medemensen? Wanneer de subsystemen van de ervaringsordening toch allen gekend, gewaardeerd en gebruikt kunnen worden als menselijke mogelijkheid, waarom werkt het dan niet binnen alle aspecten van het menselijk bestaan op eenzelfde manier? Het is begrijpelijk en verklaarbaar wanneer persoonlijkheidsfactoren, karakter, iemands levensgeschiedenis, iemands opleiding desnoods, bepalend zijn voor de wijze waarop de verschillende subsystemen van ervaringsordening worden gebruikt om de werkelijkheid te organiseren. We houden hierbij nog even in gedachten dat de mens volgens de chaostheorie en de dynamische systeemtheorie een zichzelf organiserend systeem is. Het zou verklaarbaar zijn en begrijpelijk wanneer een mens in zijn totaliteit binnen alle aspecten van mens-zijn en op alle levensgebieden een zelfde 'manier' van het ordenen van ervaringen te zien zou geven. Karakter, persoonlijkheidsfactoren en levensomstandigheden kunnen leiden tot dominant gebruik van een bepaald ervaringsordenings-subsysteem. Wie ziek is zal veel gebruik maken van de lichaamsgebonden ordeningen, wie bang is zal associatief ordenen. Stemming en sfeer kunnen, net als momentgebonden of situatiegebonden omstandigheden, leiden tot dominant gebruik van een bepaalde ervaringsordening zoals boven al is aangegeven. Maar daarmee zijn de bovenstaande vragen nog niet beantwoord. De onderzoeken binnen de epigenetische psychologie hebben licht geworpen op de discontinuïteit, die te zien is in het kennen, waarderen en gebruiken, dus in het ontwikkelen van ervaringsordening binnen verschillende aspecten van het menselijk bestaan. Het onderzoek vanuit de dynamische systeemtheorie liet weliswaar spronggewijze ontwikkeling zien, maar deze bleek discontinu met betrekking tot verschillende menselijke mogelijkheden. Bijvoorbeeld een ontwikkelingsprong op motorisch gebied betekent niet dat een kind zich ook op verbaal gebied parallel ontwikkelt. Dus blijkt dat de ontwikkeling niet, zoals Piaget veronderstelde, trapsgewijs over de hele linie van de menselijke mogelijkheden plaats vindt, maar voor allerlei mogelijkheden een ander tempo heeft. Zo kan het gebeuren dat iemand weliswaar zich op het

gebied van wiskundige kennis bijzonder vergaand ontwikkelt, maar daarmee vergeleken onderontwikkeld blijft wanneer het gaat om sociale vaardigheden. In de zorg voor verstandelijk gehandicapten wordt deze menselijke discontinuïteit vergroot zichtbaar. Daar blijken bepaalde personen bijvoorbeeld op het gebied van handvaardigheden structurerend te kunnen ordenen, terwijl zij op het gebied van contact met de medemens lichaamsgebonden blijven ordenen. De dynamische systeemtheorie maakt duidelijk dat het totale gebied van de menselijke mogelijkheden een dynamisch systeem is, dat zichzelf organiseert. Elk deelgebied van het menselijk bestaan kan daarbij een eigen ontwikkeling doormaken, hoewel bepaalde gebieden zo verwant zijn aan elkaar dat zij elkaar vanuit de ontwikkeling zullen beïnvloeden. Wie bijvoorbeeld goed verbaal kan communiceren (structurerend, vormgevend communicerend de ervaringen kan ordenen) zal ook goed contact kunnen maken met (bepaalde) medemens, omdat communiceren vlak bij het gebied van het maken van contact ligt. Maar wie goed verbaal kan communiceren behoeft niet goed te zijn in wiskunde. Zo iemand kan bijvoorbeeld zo 'slecht' zijn in het oplossen van wiskundige vraagstukken, dat hij uitsluitend enkele formules (regels) associatief kan toepassen. Iemand kan zeer creatief vormgevend gebruik maken van de mogelijkheid om te musiceren, maar wordt onmiddellijk lichaamsgebonden ordenend als hij in het water valt, omdat hij niet heeft leren zwemmen. Zo maken alle menselijke mogelijkheden in principe een eigen ontwikkeling door, waarbij het ervaringsordeningssysteem voor die mogelijkheid moet worden gekend, gewaardeerd en gebruikt. Het hangt van de kwaliteit van de co-regulatie af welke aspecten van mens-zijn worden gekend, gewaardeerd en gebruikt. Deze kwaliteit van de co-regulatie is cultuurgebonden, maar ook persoonsgebonden. Wanneer ouders muzikale vorming van geen belang achten, zullen zij op dat gebied niet co-regulatief optreden. De kwaliteit van de co-regulatie laat dan ten aanzien van dat aspect van mens-zijn te wensen over. Wanneer er grote muzikale mogelijkheden zijn zal deze mens (dit kind) misschien tegen de verdrinking in toch een innerlijke drang voelen om deze mogelijkheid te leren kennen, te leren waarderen en te leren gebruiken, maar dan zullen er tenminste andere medemens dan de opvoedende volwassenen moeten zijn die tot co-regulatie op dit gebied over gaan. Persoonlijke aanleg speelt ook een rol, want waar de mogelijkheden slechts zeer zwak aangelegd zijn zal de co-regulatie sterker, intensiever en motiverender moeten zijn dan bij sterk aangelegde persoonlijke mogelijkheden. Sommige vaardigheden en cognitieve mogelijkheden krijgen in onze cultuur buitengewoon veel co-regulatieve aandacht, andere mogelijkheden worden minder gewaardeerd en daardoor minder aangeboden om gekend te worden en minder gestimuleerd om gebruikt te worden. De kwaliteit van de co-regulatie kan dus per deelgebied en per aspect van het menselijk bestaan verschillen. Die verschillen op al die gebieden en aspecten gelden voor alle participanten en alle partners binnen het co-regulatieve proces. Wie zelf geen affiniteit vertoont met de mogelijkheid van bijvoorbeeld fietsen zal fietsen als vaardigheid co-regulatief minder stimuleren. In een cultuur waar niet gefietst wordt zal dat ook het geval zijn, en waar het kind de mogelijkheid tot fietsen zelf minder waardeert, kan (door welke fysieke of sociale oorzaak dan ook) de co-regulatie te wensen overlaten.

3.6 Ervaringsordening en pedagogische attitude

Wanneer een opvoeder zich zal inleven in de manier waarop kinderen op een bepaald moment en in een bepaalde situatie hun ervaringen ordenen zal dat tot uitdrukking komen in het pedagogisch handelen binnen de opvoedingssituatie.

Onbegrip voor de dominante ervaringsordening van het moment kan een negatieve co-regulatie tot stand brengen waardoor het interactieve handelen stopt en de communicatie verworden kan tot een monoloog of een autoritaire bevelstructuur. Een kind dat valt en zich pijn gedaan heeft zal door de dominantie van de lichaamsgebonden ordening van dat moment weinig hebben aan een opvoeder die een verhandeling gaat houden over beter uitkijken waar je loopt. Wanneer de opvoeder daarbij ook nog zijn woorden kracht bijzet door boos en beschuldigend te spreken zal er sprake zijn van negatieve co-regulatie, waardoor er eerder sprake is van de-regulatie van de relatie. Van interactief handelen zal dan geen sprake meer zijn. Bovendien stopt de communicatie, zij wordt tot een monoloog van de zijde van de opvoeder. De communicatie van het kind zal mogelijk lichaamsgebonden trekken vertonen, het kind gaat steeds harder huilen. Door inzicht te hebben in de consequenties van het concept van ervaringsordening is het mogelijk een opvoedingsattitude te ontwikkelen die ernstig rekening probeert te houden met de ervaringsordeningsaspecten die het co-regulatieve proces beïnvloeden. Daar waar zulk een opvoedingsattitude wordt geëffectueerd zal de kwaliteit van de co-regulatie toenemen waardoor het te verwachten is dat de effectiviteit van het interactieve handelen en de daarbij behorende communicatie toenemen zal. In verband met geloofscommunicatie lijkt dit concept van de ervaringsordening en het mogelijke effect ervan op de opvoedingsattitude verhelderend te kunnen werken.

De opvoedingsattitude komt tot uitdrukking in de opvoedingsstijl van de opvoedende volwassenen. De inherente mogelijkheden om aan te sluiten bij ervaringsordening en de ervaringsordening waarop een bepaalde opvoedingsstijl een beroep doet zijn daarom onderwerp van deze paragraaf.

3.6.1 Opvoedingsstijlen

Een onderzoek naar opvoedingsstijlen en de psychosociale gevolgen voor adolescenten werd recentelijk gedaan in Schotland²⁷⁵. De drie opvoedingsstijlen zoals Baumrind deze uit onderzoek afleidde, waarna zij door Maccoby en Martin in 1983 iets werden verfijnd met een vierde stijl, blijken nog steeds een bruikbare en herkenbare indeling op te leveren. Een opvoedingsstijl wordt gevormd door de attitude waarmee en de manier waarop ouders hun kind(eren) steun bieden enerzijds en anderzijds controle uitoefenen. Met hun voornaamste kenmerken zijn de volgende stijlen te onderscheiden (de percentages van voorkomen zijn afkomstig van het bovengenoemde Schotse onderzoek onder 10.000 jongeren van 13 en 14 jaar en van 15 en 16 jaar).

- De autoritaire stijl, met strenge afgedwongen gedragsregels, weinig effectieve steun, en veel controle gekoppeld aan een laag niveau van acceptatie (15,3%).

²⁷⁵ J. Schucksmith, L.B.Nedrey en A. Glendinning: *Opvoedingsmodellen: de consequenties van opvoedingsstijlen voor het welzijn van adolescenten in verschillende gezinssituaties*, in: *Blijblijven, kinderen en adolescenten*, 3e jrg.nr.2 mei 1996, p.173-189.

- De autoritatieve stijl, ook gezaghebbende stijl genoemd, met grote acceptatie van het kind, waarbij een redelijke controle wordt gepaard aan strikte regels, die goed beargumenteerd worden ook tegenover het kind en een duidelijke acceptatie van het kind, die zich ook uit in discussies (of eerlijk overleg) over allerlei levenszaken en gedrag, waardoor de ouders het kind stimuleren (23,7%).
- De permissieve onverschillige stijl, waarbij een grote acceptatie gepaard gaat met gebrek aan controle over en interesse in het gedrag van het kind. Ouders weten niet waar de kinderen zijn en wat ze doen, en alles wordt al gauw goed gevonden (37,8 %).
- De permissieve verwaarlozende stijl, waarbij geringe acceptatie veel conflicten en problemen veroorzaakt, met een laag niveau van controle van en interesse in wat het kind beweegt en meemaakt of doet (16,8%).
(De rest van 6,4% was niet te classificeren.)

In een uitgebreide factoranalyse, gerelateerd aan gezinstype en economische positie van het gezin enerzijds en functioneren op school en het geestelijk welzijn van de adolescenten anderzijds, werden de volgende significante relaties zichtbaar:

- De autoritatieve opvoedingsstijl bleek het meest effectief. Kinderen voelden zich gesteund, meenden dat hun ouders realistische verwachtingen van hen hadden, deden het het beste op school en scoorden het hoogst op het gebied van geestelijk welzijn. De kinderen hadden zelfvertrouwen en zelfkennis. Daardoor bleek de autoritatieve opvoedingsstijl, waarin de mate van acceptatie en controle met elkaar in evenwicht zijn, een veel gunstiger opvoedingsklimaat te verschaffen dan alle andere opvoedingsstijlen.
- De verwaarlozende permissieve opvoedingsstijl bleek het minst effectief. De kinderen hadden een laag zelfbeeld, weinig zelfstandigheid, veel psychosociale problematiek, een problematische relatie met de ouders en met de schoolleiders. Kinderen van verwaarlozende ouders of ouders die hun kinderen op een jonge leeftijd dwingen tot zelfstandigheid, bleken niet bestand tegen de sociale druk van leeftijdsgenoten. Al deze kenmerken blijken in precies dezelfde mate te gelden voor de permissieve onverschillige ouders. Het enige verschil is dat deze kinderen de relatie met hun ouders als goed omschrijven, want ze hebben geen problemen thuis (alles wordt goed gevonden en ze worden geaccepteerd). Maar ook kinderen van autoritaire ouders, zoeken hun heil vaak bij leeftijdsgenoten, en kunnen daarvan de sociale druk niet weerstaan.
- De autoritaire opvoedingsstijl en permissieve onverschillige opvoedingsstijl bleken met betrekking tot het psychisch-sociale welzijn van de pubers eenzelfde negatief effect te hebben. Hoewel de ouder-kind relatie als goed werd bestempeld gaven beide groepen kinderen blijk van gebrek aan zelfstandigheid en zelfvertrouwen, doordat zij de verwachtingen, die hun ouders van hen hadden, als veel te hooggespannen ervoeren.
- Ouders gebruikten tegenover hun jongere kinderen (dertien en veertien jaar) meer de autoritaire maar ook meer de autoritatieve stijl, terwijl de oudere adolescenten veel meer te maken kregen met de onverschillige permissieve opvoedingsstijl.
- Ten aanzien van de gezinssituatie bleken zowel het gezinstype als de economische factoren van geen groter belang voor het psychosociale func-

tioneren van kinderen dan de opvoedingsstijl. Evenmin bleek het feit of beide ouders werkten van doorslaggevend belang. De opvoedingsstijl bleek de enige significante factor voor een geslaagd opvoedingsklimaat. Er werd wel een samenhang gevonden tussen een zeer slechte economische situatie en de verwaarlozende permissieve opvoedingsstijl met een slechte ouder-kind relatie. En ook tussen één-ouder gezinnen of stiefouder gezinnen en een permissieve onverschillige opvoedingsstijl. De effectieve autoritatieve opvoedingsstijl bleek het meest bij de economisch-middenklasse gezinnen met wat hoger opgeleide ouders voor te komen.

- Als opmerkelijk resultaat van dit onderzoek noemen de onderzoekers het feit dat de autoritaire opvoedingsstijl het kleinste cluster vormt (15,3%), terwijl de beide permissieve opvoedingsstijlen tezamen het grootste cluster vormen (54,6%).

Opvoedingsstijlen zijn uiteindelijk ook te vergelijken met stijlen om leiding te geven aan groepen volwassenen, aan kinderen en aan organisaties. Altijd heeft deze stijl invloed op het co-regulatieve proces.

3.6.2 Opvoedingsstijl en de lichaamsgebonden en associatieve ervaringsordening

Zowel de romanliteratuur (historische - en streekromans) als wetenschappelijk historisch onderzoek doet vermoeden dat de autoritaire opvoedingsstijl zeer populair is geweest. De attitude van opvoeders werd niet alleen theoretisch, maar ook praktisch bepaald door het oikosmodel, het model van de groothuishouding. Opvoeding was, behalve een ouder-kind relatie (ook vertaald in de daarvan afgeleide beroepsopvoeder-kind relatie en onderwijzer-kind relatie) uiting van de machtsverhoudingen in de families, waar de pater familias heerste als een totalitaire koning. Het 'Narcissus en Echo-syndroom' heeft de opvoedingspraktijk altijd sterk onder druk gezet. Kinderen moesten zo volledig mogelijk hun ouders representeren, liefst reproduceren. Kinderen waren niets waard, zonder dat de volwassene hen alles bijbracht wat nuttig en nodig was. Kinderen zouden kneedbaar zijn als was, en modelleerbaar als klei, zij zouden binnen de grenzen van hun vermogens, en mits de goede methode werd toegepast, door middel van imitatie, instructie en gedragsregulatie alles kunnen leren wat de volwassen opvoeder hen wilde leren. De autoritaire opvoeding draagt alle kenmerken van een totalitair regime met alle door Hannah Arendt opgesomde nadelen voor de menselijke mogelijkheden van dien. De pluraliteit wordt in een dergelijk regime teniet gedaan, nieuwigheden zijn niet toegestaan, de eigenheid wordt gedood en saamhorigheid wordt vervangen door gelijkvormigheid. Zoals Plato al voorstelde heeft in een dergelijk model alleen de 'top' van de organisatie, de vader (en eventueel de van hem afgeleide opvoeder), de koning, de partijtopy, de directie, of de clerus of hebben de ouders de macht om te innoveren, iets nieuws te bedenken of beslissingen te nemen. Taken, dagindeling, plaats in de maatschappij, carrièreplanning, huwelijkspartners en sociale competentie worden door de vaders en later mede door de opvoeders bepaald. De elite bezit, zoals Plato ooit had uitgedragen, als enige het voorrecht van zelfstandig denken en handelen. Wordt de opvoedingsattitude, vanuit de schriftelijke neerslag van de ideeën, historisch bestudeerd dan blijken Plato en de opvoedings-

idealen van de oudheid, Augustinus en de opvoedingsidealen van het vroege Christendom, de middeleeuwse denkers en de hervormers van de renaissance en alle belangrijke schrijvers over opvoeding vanaf de zestiende eeuw tot aan 1900 en in mindere mate tot aan de tweede wereldoorlog, voorstanders van de autoritaire opvoeding. De invloed van Rousseau op het denken over de natuur van de mens en over de maatschappij is heel groot geweest, maar de invloed op de autoritaire opvoedingsstijl in de praktijk van de opvoeding is veel minder groot geweest. Zelfs zeer grote opvoedkundigen als Comenius waren van mening dat onvoorwaardelijke gehoorzaamheid en discipline in de zin van 'other-directed' handelen het beste was om kinderen goede christenen te laten zijn. Men meende dat kinderen, door hen tijdens de opvoedingsperiode zonder enige uitzondering other-directed te laten denken en doen, eenmaal volwassen geworden, zich de attitudes en manieren van doen van de 'anderen' zo zouden hebben eigen gemaakt (socialisering), dat hun innerlijk zich daarmee had geïdentificeerd.

Het gezag en de macht lagen bij de vader (en daarvan afgeleid bij de moeder), met als gevolg een lage acceptatiegraad van het kinderlijke, strenge dwangmatig opgelegde regels, een hoog verwachtingspatroon, strenge fysieke discipline, "niet zelf denken want er wordt voor je gedacht" en strenge controle van het kinderleven en het kindergedrag tot aan de volwassenheid. Alles wat niet aan de eisen van de socialisering voldeed werd gezien als kinderlijke ondeugd en ongehoorzaamheid, koppigheid en onwil en dus als zonde. Een dergelijk opvoedingspatroon doet voortdurend een beroep op de associatieve ervaringsordening. Voor opvoeders, die macht willen uitoefenen, is de associatieve ervaringsordening ongetwijfeld de meest aangename ervaringsordening. Binnen de associatieve ordening zijn mensen te conditioneren, zij kunnen getraind worden op basis van stimulus en respons, van beloning en straf en zij worden onderwezen door middel van instructie en imitatie, inoefening en verregaand associatief, dat is monocausaal denken. Wanneer, terwille van het maatschappelijk belang van de gemeenschap of het sociaal belang van de groep waartoe men behoort, elke vorm van structurerend ordenen als zondig, verkeerd, ongehoorzaam, ondeugend, eigenwijs en koppig wordt afgewezen of zelfs min of meer ernstig wordt bestraft, zal de mogelijkheid om structurerend en zo mogelijk vormgevend ervaringen te ordenen ernstig worden belemmerd. Dit hoeft, zoals ook uit het recente Schotse onderzoek blijkt, niet samen te gaan met liefdeloosheid of afstandelijkheid, er kan sprake zijn van ook voor het kind waarneembare nestwarmte. Er is, voor zover mij bekend, geen onderzoek gedaan naar opvoedingsstijlen in vroeger eeuwen, maar het lijkt alsof die autoritaire opvoedingsstijl maatschappelijk effectief was en ook door het kind tot aan de volwassenheid geaccepteerd werd in die tijd. Ook de pedagogen Bavinck, Waterink, Kohnstamm, en Langeveld staan een autoritaire opvoedingsstijl voor, zij het met kanttekeningen en waarschuwingen in de richting van overeenstemming tussen woorden en daden bij de opvoeder en gematigdheid zowel als rechtvaardigheid bij het belonen en straffen. De autoritaire opvoedingsstijl past bij een autoritair georganiseerde maatschappij, waar men gehoorzaamt aan een ieder die boven je gesteld is, ongeacht of diegene ethisch verantwoord macht uitoefent of niet. De top van de als oikos georganiseerde sociale verbanden,

van gezinnen tot en met naties, inclusief de kerken en gemeentes, werd geacht alleen verantwoording te moeten afleggen tegenover God, die hen op die machtige plaats gesteld had. De aan hun macht toevertrouwde ondergeschikten dienden zich te schikken in het door de machthebbers opgelegde lot en zich te richten naar hun al dan niet rechtvaardige bevelen en oordelen. Overal waar zulke autoritaire, door Hannah Arendt in diepste wezen totalitair genoemde, sociale verbanden de maatschappelijke dienst uitmaken is de top, de machthebber gebaat bij het ontwikkelen en stimuleren van de associatieve ervaringsordening. Eén van de meest effectieve manieren om dat te bewerkstelligen is het veroorzaken van een onveilige lichaamsgebonden ervaringsordening. Strengelijfstraffen, de doodstraf, dreigen met terreur en martelingen, onthouden van de eerste basisbehoeften, lichamelijke vrijheidsberoving, seksueel geweld, fysieke verwaarlozing en geestelijke intimidatie behoren tot de effectiefste methoden om personen blijvend vast te pinnen op de lichaamsgebonden en associatieve ervaringsordening en zo te voorkomen dat zij gebruik zullen maken van de individualiserende structurende ervaringsordening of de creativiteit aansprekende vormgevende ordening. Dat wil niet zeggen dat deze subsystemen van de ervaringsordening dan totaal niet werkzaam zijn. Zij zullen, indien er geen sprake is van een ernstige handicap, altijd latent aanwezig zijn en tot uitdrukking komen in zijsporen van het maatschappelijke bestaan. Voorbeelden daarvan zijn onder andere te vinden in concentratiekampkunst en -poëzie, vertelkunst en negrospirituals, het ontstaan van blues en jazzmuziek en andere uitingen van de structurende en vormgevende ordening in 'ondergrondse publikaties', gemeenschapsopbouw in sloppenwijken of sociaal verzet en revolutie. De onderdrukte mensen, maar ook onderdrukte groepen kinderen zullen proberen zich sterk te maken tegenover de 'top', om zo hun creativiteit in te zetten als verzet. In mindere mate leidt de autoritaire opvoedingsstijl in gezinnen tot lijfstraffen, kamerarrest, voedsel onthouden, geneugten onthouden, geringe acceptatie van de eigen mening van het kind en daardoor tot opvoedingsconflicten. De permissieve opvoedingsstijlen geven iets meer gelegenheid om de structurende en vormgevende ordeningsmogelijkheden te gebruiken, maar zij belemmeren de ontwikkeling van die mogelijkheden doordat er te weinig zekerheid en veiligheid geboden wordt binnen de basale wijzen van ervaringsordening. Waar de onverschillige permissieve opvoedingsstijlen worden gehanteerd zal de co-regulatie op het gebied van het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de sensomotoriek (lichaamsgebonden ordening) en de associatieve ordening, doordat duidelijke associatiereeksen, regels en normen niet aangeboden worden, ontbreken. De werkelijkheid wordt niet co-regulatief voorgeordend. Daardoor wordt het kind gedwongen deze associatieve zekerheid te vinden door peergroup-gedrag. De peergroup wordt in zo'n situatie noodzakelijk om nog enige houvast te hebben omtrent de manier van gedragen en keuzes maken in het leven, want de ouders geven daarvoor geen richtlijnen meer, zij vinden alles wel goed. Daardoor wordt het onmogelijk zelfstandig keuzes te maken, individualiteit te ontplooiën of identiteit te ontwikkelen. De identificatie wordt ontleend aan de groep waar je bij hoort. Dus zowel in kleding als in gedrag wordt het buitengewoon moeilijk de sociale druk van leeftijdsgenoten te weerstaan, zelfs wanneer er van

moreel verwerpelijk gedrag sprake is. Wanneer er sprake is van een verwaarlozende permissieve opvoedingsstijl wordt niet alleen de kwaliteit van de associatieve ordening aangetast, maar ook de kwaliteit van de lichaamsgebonden ordening. Ook dan moeten kinderen hun toevlucht nemen tot de (schijn)zekerheid van de peergroup-associatiereeksen, en (anti-sociaal) probleemgedrag. Probleemgedrag is niet altijd een vorm van wanhoopscommunicatie, het kan ook voortkomen uit aangeleerde negatieve associatiereeksen vanuit een opvoedingsklimaat waar zulke reeksen gemeengoed zijn. In plaats van woorden, die acceptatie van het kind aangeven, wordt de co-regulatie dan met negatieve woorden (schelden) en gebaren (agressie) gevoerd. Er zijn sociale verbanden waar zulke agressieve associatiereeksen tot de alledaagse werkelijkheid behoren. Bij gebrek aan kwalitatieve co-regulatie ten behoeve van de lichaamsgebonden en associatieve ervaringsordening zullen minder 'werktuigen' beschikbaar zijn om de werkelijkheid te organiseren. Er zijn kinderen die, doordat zij een handicap of ontwikkelingsbelemmering hebben, voortdurend in een chaos lijken te leven. Door Kok zijn deze kinderen structopathische kinderen genoemd²⁷⁶. Maar ook door een minder effectieve opvoedingsstijl kunnen kinderen structopathische klachten krijgen. De kinderen hebben dan gebrek aan inzicht in en overzicht van de werkelijkheid, zij hebben faalangst en andere angsten, zij hebben weinig zelfvertrouwen en zijn soms hyperactief of anderzijds juist onderactief, zij hebben een slechte concentratie en hebben last van emotioneel disfunctioneren. Zulke kinderen hebben, naar het therapeutische spraakgebruik, veel "structuur" nodig. Daarmee wordt bedoeld dat de (meestal beroeps)opvoeder veel duidelijkheid, veel regels, een strakke dagordening, een vast programma aanbiedt. In termen van de theorie van de ervaringsordening betekent dat dat het kind van de structurerende ordening geen of zeer weinig gebruik kan maken van -en dus ook geen raad weet met- de vormgevende ordening. Het betekent dat de opvoedende, hulpgevende volwassene de voor die volwassene herkenbare en werkbare bestaande structuur voorordent in hapklare brokken, namelijk georganiseerde associatiereeksen, om daardoor veiligheid en 'structuur' aan te bieden. Die structuur, die structopathische kinderen -kinderen die last hebben van een pathologie op het gebied van structurerend en vormgevend ordenen- aangeboden krijgen, co-reguleert niet vanuit de structurerende ordening, maar vanuit de associatieve ordening. Juist daarin schuilt de therapeutische waarde.

3.6.3 De opvoedingsstijl en de structurerende en vormgevende ervaringsordening

Wanneer men goed begrijpt welke de werkelijkheid-organiserende krachten de structurerende ordening oproept, is het te verklaren dat in deze tijd de autoritatieve opvoedingsstijl het meest effectief is en kwalitatief hoog staat aangeschreven. Kenmerkend voor de autoritatieve opvoedingsstijl is:

- Een hoge acceptatie (dat is waardering) van de eigenheid van het kind. Daarmee wordt allereerst de lichaamsgebonden ordening veilig gesteld. Het kind wordt lichamelijk gewaardeerd, het mag er zijn. Ook met alle beperkingen van het kinderlijk fysieke van dien. Kinderen geven aan dat de verwachtingen van de ouders niet te hoog gespannen zijn. Dit bete-

²⁷⁶ J.F.W.Kok: *Opvoeding en hulpverlening in behandelingshuizen*, 1973, p.199-234.

kent bijvoorbeeld dat binnen de autoritatieve opvoedingsstijl het kind een sport mag beoefenen, maar niet tot meerdere glorie van de ouders behoeft te winnen.

- Duidelijke regels, gewoonten en grenzen waarvan het doel wordt uitgelegd. Er is dus een kwalitatief goede associatieve co-regulatie.
- Voldoende belangstelling en controle om veiligheid en steun te geven, waarmee elke ervaringsordening en juist het kind-eigene wordt veilig gesteld. In een dergelijk opvoedingsklimaat is er ruimte voor experimenteren en exploreren van de werkelijkheid omdat het kind weet dat de opvoedende volwassenen garant staan voor het aangeven van mogelijkheden en grenzen. Bovendien ervaren kinderen een dergelijke belangstelling en controle als positief omdat zij hieruit opmaken dat er niet te hoge eisen worden gesteld aan de zelfstandigheid en de vaardigheden. Door die controle en het veilig stellen van het experimenteren en exploreren worden de voorwaarden geschapen om de structurerende ervaringsordening te leren kennen te leren waarderen en te leren gebruiken.
- Discussie en overleg over nieuwe wegen, over probleemoplossingen die het kind gevonden heeft, over levensvragen en over de door de opvoeders gestelde grenzen, normen en waarden. Dit kenmerk van de autoritatieve opvoedingsstijl doet recht aan de structurerende, maar ook aan de vormgevende ervaringsordening. Want zo schept de autoritatieve opvoedingsstijl een interactieruimte in de zin van Hannah Arendt. Binnen die interactieruimte is plaats voor pluraliteit, voor eigenheid en uniciteit, maar ook voor 'togetherness' (in plaats van de sameness van de autoritaire en permissieve opvoedingsstijlen) en gemeenschap (in plaats van het oikosmodel van de autoritaire opvoedingsstijl en het gebrek aan gemeenschap binnen het permissieve model). Binnen de interactieruimte is er plaats voor co-regulatief dialogisch handelen, voor de uitbouw van de common sense, voor het toetsen en veranderen van het 'cultural frame', voor experimenteren met de 'empirical fit', terwijl zowel het cultural frame als de 'empirical fit' toch veiligheid en begrenzing geven die nodig is. Wanneer zo het functioneren binnen een interactieruimte vanuit de opvoedingsstijl gekend, gewaardeerd en gebruikt kan worden, zal de identiteit kunnen groeien en wordt individualiteit geen handicap maar een verrijking van de gemeenschap. De autoritatieve opvoedingsstijl heeft haar naam te danken aan het feit dat de ouders in goede co-regulatie met het kind het gedrag van het kind autoriseren. Helaas zijn er ouders en opvoeders, die het overleg en de discussie en de uitleg van de regels foutief hanteren. Zij leggen veel te vroeg veel te veel dingen uit (bijvoorbeeld het feit dat je van snoepen misschien later een hartaanval kan krijgen uitleggen aan een kind van drie dat om een snoepje vraagt) of zij maken van discussiëren en overleg een vorm van onderhandelen (zo zijn er bijvoorbeeld ouders die met kinderen van vier onderhandelen of er nog een baby bij mag komen of welke nieuwe auto zij zullen nemen). In zo'n onderhandelingsopvoeding krijgt het kind het recht al vanaf zeer jeugdige leeftijd het handelen van de ouders te autoriseren, waarmee een heel stuk verantwoordelijkheid voor de dagelijkse gang van zaken (bijvoorbeeld het besteden van het huishoudgeld) wordt afgeschoven op de kinderen. Het kind krijgt te grote verantwoordelijkheden in de schoenen geschoven, voelt zich daarin in de steek gelaten,

wordt eenzaam, krijgt faalangst en gebrek aan zelfvertrouwen en/of wil niet groot worden en wordt depressief. In feite is hier geen sprake van autoritatieve opvoedingsstijl, maar van een emotioneel permissieve opvoedingsstijl, zelfs wanneer op het gebied van vaardigheden en dagelijkse bezigheden van het kind sprake is van de (dus onvolledige) autoritatieve opvoedingsstijl. Bij de kwalitatief goede autoritatieve opvoedingsstijl is er een evenwicht tussen acceptatie, ook van de beperkingen van de kinderlijke verantwoordelijkheden en controle. Te vroeg te grote verantwoordelijkheid moeten dragen voor zaken, die niet tot het domein van het kind behoren, vereisen een oneigenlijke vorm van zelfcontrole. In zulke situaties kan het kind de structurerende ordening wel leren kennen en leren waarderen, maar zal angstig en terughoudend worden om die ordening ook te gebruiken. De vormgevende ordening, die ook gekend en gewaardeerd wordt, zal dan kunnen worden 'misbruikt' voor vluchtgedrag.

3.6.4 Opvoedingsstijl, geloofscommunicatie en Hannah Arendt

Hannah Arendts analyses en condities maken duidelijk dat een autoritatieve opvoedingsstijl het meeste kans van slagen heeft wanneer het gaat om een interactieruimte en een interactieve gemeenschap te ontwikkelen en te handhaven. De permissieve opvoedingsstijl zal in Hannah Arendts visie te wensen overlaten omdat zij de argumenten, de narratieve illuminerende verhalen, kortom de oriënteringsmogelijkheden niet aanreikt. De autoritaire opvoedingsstijl heeft in Hannah Arendts ogen zoveel ellende veroorzaakt, dat mensen zich ervan bewust zouden moeten zijn of ervan bewust gemaakt moeten worden dat die stijl geen toekomstperspectief biedt.

Hannah Arendts condities voor interactief handelen kunnen als uitgangspunt dienen voor een verkenning van de condities van geloofscommunicatie. Zij moeten dan worden doorvertaald en krijgen een eigen kleur. In geloofscommunicatie zal de menselijke pluraliteit ten volle tot haar recht komen want deze ligt er aan ten grondslag, zoals zij ook ten grondslag ligt aan de autoritatieve opvoedingsstijl. Daarin passen ook de volgende kenmerken:

- De geloofsgemeenschap zal een interactiegemeenschap moeten zijn, waar sprake is van saamhorigheid en verbondenheid die doorwerkt in de communicatieve verhoudingen.
- Narrativiteit. als bron van zinstichtende en illuminerende verhalen vormt de basis van geloofscommunicatie. Daarin vindt een geloofscommunicatie steeds weer andere gezichtspunten, normen en waardenoriëntatie. Deze narrativiteit maakt gebruik van metaforen die inhoud en betekenis krijgen doordat zij doorvertaald worden naar het leven zelf.
- De in de geloofsgemeenschap als interactiegemeenschap ervaren 'dynamis' krijgt een heel eigen betekenis wanneer zij wordt gevoed vanuit de spiritualiteit van Heilige Geest.
- Aan de 'common sense' moet geen geweld worden gedaan, het gecommuniceerde zal aansluiten bij de werkelijkheid van het menselijk bestaan, ook in maatschappelijk en cultureel opzicht.

- Vergeving en belofte als kracht tegen de verlamme schuld kunnen in de geloofscommunicatie bijzondere diepgang krijgen, vanwege de beleving van en de verhalen over Gods vergeving en zijn Verbond.
- Het functioneren van het persoonlijk geweten kan worden gestimuleerd aan de hand van zinstichtende bijbelse leefregels.
- De wil zal gekend worden als bron van liefde, vergeving en vertrouwen.
- Het oordelen zal als behoeder van de menselijke waardigheid, hypocrisie en niet-authentiek geloof onmiddellijk kunnen herkennen, daarom zal de geloofwaardigheid van de geloofscommunicatie evident moeten zijn.